

Μνήμων

Τόμ. 29 (2008)

**"Ειδικοί" διανοούμενοι κι θύλακες χειραφέτησης
στο Μεσοπόλεμο. Μεταρρυθμιστές γεωπόνοι και
μηχανικοί στην ύπαιθρο και το άστυ**

Δ. Π. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.8](https://doi.org/10.12681/mnimon.8)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ. Π., & ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Δ. (2011). "Ειδικοί" διανοούμενοι κι θύλακες χειραφέτησης στο Μεσοπόλεμο. Μεταρρυθμιστές γεωπόνοι και μηχανικοί στην ύπαιθρο και το άστυ. *Μνήμων*, 29, 121–150.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.8>

Δ. Π. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ – Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

«ΕΙΔΙΚΟΙ» ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ
ΚΑΙ ΘΥΛΑΚΕΣ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ
ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΤΕΣ ΓΕΩΠΟΝΟΙ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ
ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΑΣΤΥ

Ο τρόπος ύπαρξης του νέου διανοούμενου δεν μπορεί να βασίζεται πια στην ευγλωττία, που είναι εξωτερικό και πρόσκαιρο κίνητρο συγκινήσεων και παθών, αλλά στη δραστήρια ανάμειξή του στην πραχτική ζωή, σα δημιουργός, οργανωτής και 'μόνιμα πειστικός' (προπαγανδιστής), επειδή δε θάναι ένας απλός ρήτορας – ενώ ταυτόχρονα θα είναι ανώτερος στην αφηρημένη μαθηματική σκέψη. Έτσι από την τεχνική-εργασία φθάνει στην τεχνική-επιστήμη και στην ουμανιστική ιστορική αντίληψη, χωρίς την οποία παραμένει «ειδικός» και δεν γίνεται «καθοδηγητής», (δηλαδή ειδικός συν πολιτικός).

Αντόνιο Γκράμσι, *Οι διανοούμενοι*

1. *Οι ειδικοί διανοούμενοι και τα «καθεστώτα της αλήθειας»*

Μια από τις βασικότερες όψεις του κεντρικά καθοδηγούμενου πολιτικού σχεδίου του βενιζελικού εκσυγχρονισμού, στις πρώτες τουλάχιστον επιτυχημένες φάσεις του, υπήρξε η ριζική αναδιοργάνωση του δημόσιου χώρου στην ύπαιθρο και το άστυ. Στην περίπλοκη αυτή διαδικασία, ορισμένες κατηγορίες τεχνικών, όπως οι γεωπόνοι, οι αρχιτέκτονες και οι πολιτικοί μηχανικοί, συναποτελούν μια νέα μορφή διανοούμενου, που εμφανίζεται για πρώτη φορά στο μεσοπόλεμο, όχι μόνο στην Ελλάδα. Πρόκειται για αυτό που ο Μισέλ Φουκώ, αναφερόμενος στη Δύση, έχει αποκαλέσει «ειδικό διανοούμενο» (*intellectuel spécifique*) σε αντιπαράθεση με τον «καθολικό» (*universel*), αριστερό ως επί το πλείστον, διανοούμενο του 18ου και 19ου αιώνα. Όπως εξηγεί ο Γάλλος φιλόσοφος, ως τον 20ό αιώνα κυριαρχεί ο τύπος του σημαίνοντος συγγραφέα, του καθολικού εκφραστή της συλλογικής συνείδησης (που στο όνομά της δηλώνει έτοιμος να απολέσει τη δική του ατομική συνείδηση) ο οποίος με τη σκευή του νομομαθούς (π.χ. Ζολά) παλεύει για το ιδανικό της δίκαιας πολιτείας και την κοινωνική ισότητα –ως μια πολιτική επιδίωξη– ενάντια σε όσους «αρμόδιους» βρίσκονται στην υπηρεσία του κράτους ή του κεφαλαίου. Από αυτόν τον τύπο, περνάμε

στις αρχές του 20ού αιώνα στο τύπο του ειδήμονος, του «απόλυτου σοφού» (δικαστικού, ψυχιάτρου, γιατρού, τεχνικού εργαστηρίου, κοινωνιολόγου κλπ.), που κατέχει μια ξεχωριστή θέση σε ένα εντοπισμένο σημείο της γνώσης ή, με όρους φουκωικούς, της «αλήθειας».¹ Το γεγονός ότι είναι γειωμένος στην πραγματικότητα πολύ περισσότερο από τον μη πραγματιστή διανοούμενο, που βρίσκεται στην υπηρεσία της ανθρωπότητας γενικώς και ακρίστως, του εξασφαλίζει μεγαλύτερη εγγύτητα στον μέσο άνθρωπο, ιδίως τον άνθρωπο της εργασίας και της βιοπάλης, για τον οποίο αποτελεί ενίοτε ένα είδος συμβούλου σε επιμέρους τεχνικά ζητήματα. Ο διανοούμενος αυτός εισέρχεται λοιπόν στο δημόσιο χώρο με το κύρος του ειδικού, ένα κύρος όμως που δεν το χρησιμοποιεί για να εκπληρώσει κάποιο ιδανικό κοινωνικής δικαιοσύνης, αλλά για να υποδείξει τον αποδοτικότερο δρόμο στην παραγωγική διαδικασία. Αν η κοινωνική προέκταση αυτής της παρέμβασης από την πλευρά του τελευταίου ενδέχεται να είναι η χειραφέτηση των «μαζών» (έστω σε επιμέρους πτυχές της καθημερινότητάς τους), αυτό δεν είναι πάντα συνειδητά εγγεγραμμένο στη σκοποθετική μήτρα του εν λόγω διανοούμενου. Εξ ου και δεν θα τον ακούσουμε ποτέ να αποφαινεται επί παντός επιστητού, δεν θα τον δούμε να παρεμβαίνει υπέρ της τάδε ή της δείνα πολιτικής παράταξης (παρά μόνο ως πολίτης), δεν θα τον συναντήσουμε να χειραγωγεί την κοινωνία προς εκείνη ή την άλλη (πολιτική) κατεύθυνση.

Αντιθέτως, ο Εντουάρντ Σαϊντ, επηρεασμένος από τις απόψεις του Γάλλου διανοητή Ζυλιέν Μπεντά (1867-1956),² όπως εκφράστηκαν το 1927 στο

1. Παρότι σε γενικές γραμμές φαίνεται να συμφωνεί ως προς τον φουκωικό ορισμό του καθολικού διανοούμενου, ο Πιερ Μπουρντιέ είναι πιο αναλυτικός, διαχωρίζοντας τον τελευταίο από τον «ψυχαγωγικό», όπως τον αποκαλεί, συγγραφέα του 17ου αιώνα αλλά και τον σοφό νομοθέτη του τύπου του Ρουσώ που συντάσσει το Σύνταγμα της Πολωνίας, όπως και από τον διανοούμενο εκείνο που στο όνομα, υποτίθεται, της δράσης, μεταπηδά στο πεδίο της πολιτικής. Θεωρεί δε τον Σαρτρ ως τον κατεξοχήν καθολικό διανοούμενο. P. Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης. Γένεση και δομή του λογοτεχνικού πεδίου*, μετ. Ε. Γιαννοπούλου, Αθήνα, Πατάκης, 2006, κυρίως το κεφάλαιο «Η επινόηση του διανοουμένου», σ. 210-214 και για τον Σαρτρ, σ. 319-322, καθώς και το άρθρο του «For a Socio-Analysis of Intellectuals: On Homo academicus», εισαγωγή L.J.D. Wacquant, *Berkeley Journal of Sociology* 34 (1989) 1-29. Επίσης του ίδιου του Σαρτρ, *Υπέρ διανοουμένων συνηγορία*, μετ. Άγγελος Ελεφάντης, Αθήνα, Πολίτης, 1994.

2. Ο Julien Benda μπορεί να χαρακτηριστεί από τις αρχαιτυπικές περιπτώσεις «καθολικού» διανοούμενου. Αμετακίνητος οπαδός του δημοκρατικού ρασιοναλισμού, που τον έφερε αντιμέτωπο με τον φιλόσοφο Μπερξόν, συγγραφέας πολεμικών δοκιμίων αλλά και λογοτέχνης, πρωτοεμφανίστηκε στο γαλλικό προσκήνιο το 1898 με σειρά άρθρων του για την υπόθεση Ντρέιφους. Στο γνωστότερο βιβλίο του, που μας απασχολεί εδώ, υποστήριζε ότι ο αληθινός διανοούμενος ανήκει σε έναν κλήρο λογίων που κατά έναν τρόπο δεν ζει στον κόσμο ετούτο, καθώς έχει ως αποστολή να υπερασπίζεται αιώνιους κανόνες αλήθειας και δικαιοσύνης. Πρόκειται δηλαδή για έναν ταγό, έναν χαρισματικό φιλόσοφο-βασιλιά (όπως

περίφημο πολεμικό βιβλίο του *La Trahison des clercs* (Η προδοσία των διανοουμένων), θεωρεί ότι για έναν διανοούμενο η εξειδίκευση όπως καλλιεργείται εντός του εκπαιδευτικού συστήματος, δηλαδή ο περιορισμός σε ένα «σχετικά στενό γνωστικό πεδίο», αποτελεί τον πρωταρχικό εχθρό του ερασιτεχνισμού: έτσι αποκαλεί χαρακτηριστικά «την επιθυμία δράσης όχι με γνώμονα το κέρδος ή την ανταμειβή, αλλά την αγάπη και το ασίγηστο ενδιαφέρον για ένα συνολικό όραμα, την επιθυμία θεμελίωσης συσχετισμών που υπερβαίνουν τα λογής προσκόμματα [...] την πίστη σε ιδέες και αξίες που συμβάλλουν στην απελευθέρωση από τους περιορισμούς του επαγγέλματος». Με άλλα λόγια, ο Σαιντ υποστηρίζει ότι ο διανοούμενος έχει ένα δεδομένο δημόσιο ρόλο, αυτόν της υπεράσπισης ορισμένων οικουμενικών αξιών (οι οποίες συνήθως καταπατούνται από την καθεστηκυία τάξη), ρόλο τον οποίο, λόγω των αντικειμενικών δεσμεύσεών του, δεν μπορεί να επιτελέσει ένας εξειδικευμένος εμπειροτέχνης.³

Ο Πιερ Μπουρντιέ, πάντως, θα έρθει αργότερα να υπερβεί το δίλημμα «στείρα εξειδίκευση»-«ιδεαλιστικός ερασιτεχνισμός», εξηγώντας ότι, αν και κατανοεί την άδολη ανάγκη των επιστημόνων να αισθανθούν «οικουμενικοί» υπερασπιζόμενοι υποθέσεις και συμφέροντα που δεν είναι δικά τους, θεωρεί ότι «όσο πιο αυτόνομος είναι κανείς [επιστήμονας] τόσο περισσότερες πιθανότητες έχει να διαθέτει την ειδική, δηλαδή την επιστημονική ή τη λογοτεχνική αυθεντία που του επιτρέπει να μιλάει εκτός του πεδίου με κάποια συμβολική αποτελεσματικότητα». Πρόκειται γι' αυτό που ο Γάλλος κοινωνιολόγος αποκαλεί *Realpolitik* του Λόγου [*raison*], η οποία «συνίσταται στη συσσώρευση όσο το δυνατόν μεγαλύτερης ειδικής αυθεντίας που να μπορεί να μετατραπεί, ενδεχομένως, σε πολιτική δύναμη, χωρίς ωστόσο, εννοείται, να γίνεται κανείς πολιτικός άνδρας. Ο επιστήμονας ή ο λογοτέχνης που βγαίνει από το πεδίο για να εκφραστεί στηριζόμενος στην ειδική του αυθεντία, στη συνέχεια επιστρέφει στις αγαπημένες του μελέτες».⁴ Το δίλημμα συνεπώς για τους διανοούμενους

ο Σωκράτης, ο Σπινόζα, ο Νεύτων, ο Μοντεσκιέ, ο Γκαίτε, ο Βολταίρος ή ο Ρενάν), που οφείλει να λειτουργεί ως συνείδηση της ανθρωπότητας, διάσταση την οποία είχαν προδώσει, όπως πίστευε, οι διανοούμενοι του μεσοπολέμου (Γάλλοι, Γερμανοί, Ιταλοί και Άγγλοι, όπως οι Μόμσεν, Τράιτσκε, Μπαρές, Πεγκύ, Ντ' Ανούτσιο, Κίπλιγκ κ.ά.) στο όνομα ενός καταστροφικού ρεαλισμού, που στην πραγματικότητα εμπνεόταν από τους εθνικιστικούς ανταγωνισμούς της πολυτάραχης αυτής περιόδου. Η πρόσφατη επανέκδοση του έργου του *La Trahison des clercs* στη Γαλλία (εκδ. Grasset, 2004) συνοδεύτηκε από νέες συζητήσεις σχετικά με τη διαχρονικότητα ορισμένων απόψεών του (βλ. π.χ. το άρθρο του Arnaud Spire στην εφημερίδα *L'Humanité*, 7 Ιανουαρίου 2004).

3. Βλ. τις διαλέξεις του στο BBC, οι οποίες εκδόθηκαν στον τόμο *Διανοούμενοι και εξουσία. Διαλέξεις Reith 1993*, Αθήνα, Scripta, 1999, σ. 25-28, 32-33, 91-95.

4. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Μπουρντιέ δίνει τις διαλέξεις αυτές στους ερευνητές του Εθνικού Ινστιτούτου Αγρονομικής Έρευνας της Γαλλίας (INRA), το 1997 (καθώς και σε ένα συνέδριο περί κοινωνικής θεωρίας στο Σικάγο το 1989). Στα ελληνικά εκδόθηκαν στον

δεν τίθεται ανάμεσα στην εξειδίκευση και τον ερασιτεχνισμό αλλά ανάμεσα στην εξάρτηση και την αυτονομία, ζήτημα στο οποίο άλλωστε και ο ίδιος ο Σαϊντ επιμένει ιδιαιτέρως.⁵

Λόγω των ειδικών συνθηκών του ολοκληρωτικού πολέμου, ο τύπος του ειδικού διανοούμενου θα αποθεωθεί κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πρόσωπο του ατομικού επιστήμονα, ειδικότερα του Οπενχάιμερ – αν και φυσικά τις καταβολές του μπορούμε να τις διακρίνουμε στο νεότευκτο πεδίο της βιολογίας και της φυσικής (με πρωτοπόρους τον Δαρβίνο και τους μεταδαρβινικούς εξελικτικιστές).

Ας σημειωθεί προκαταβολικά ότι από μόνη της καμία τεχνική ή τάξη χρηστικών αντικειμένων δεν είναι απελευθερωτική και χειραφετητική. Γίνεται τέτοια μόνο όταν συναντηθεί και γονιμοποιηθεί από τις πρακτικές ελευθερίας μιας κοινωνίας, διότι η συχνά θεωρούμενη ως άυλη, τρόπον τινά μεταφυσική, έννοια της ελευθερίας δεν είναι παρά ένα σύνολο πρακτικών και έρχεται ως αποτέλεσμα των ιδιαίτερων τεχνικών της οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων. Ειδικά όσον αφορά την παρέμβαση των γεωπόνων και, ως ένα σημείο και των μηχανικών, όπως θα δούμε, στις χωρικές και αστικές κοινωνίες του ελληνικού μεσοπολέμου, στο βαθμό που είχε χειραφετητικές επενέργειες, αυτό έγινε δυνατό χάρη στις ευνοϊκές υποδοχές που είχαν ήδη διαμορφωθεί ιστορικά εντός της κοινωνικής δομής, οι οποίες, όμως, είχαν αγγίξει τα υποκειμενικά τους όρια και περίμεναν πρόθυμες τη γονιμοποίησή τους από μια εξωτερική δύναμη.

Πρόκειται για κοινωνικούς αγώνες περί της αληθείας, δηλαδή περί «του συνόλου των κανόνων σύμφωνα με τους οποίους χωρίζεται το αληθές από το ψευδές και αποδίδονται ειδικά αποτελέσματα εξουσίας στο αληθές» ή αλλιώς «ένα σύστημα τακτοποιημένων τρόπων ενέργειας για την παραγωγή, ρύθμιση, διανομή, κυκλοφορία και λειτουργία των αποφάνσεων».⁶ Είναι λοιπόν ένας αγώνας όχι υπέρ της αληθείας αλλά περί της αληθείας, ήτοι σχετίζεται με την εδραίωση ενός συγκεκριμένου καθεστώτος αλήθειας και των συναφών πολιτικών και οικονομικών συνδηλώσεών του. Πρόκειται εντέλει για μια διαδικασία που δεν είναι καθόλου άμοιρη καταναγκασμών και επιβολών αλλά η οποία

τόμο *Για την επιστήμη και τις κοινωνικές χρήσεις της*, μετ. Μ. Θανοπούλου - Εύη Βαγγελιάτου, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε. – Πολύτροπον, 2005, σ. 84-85.

5. Βλ. το καταληκτικό κεφάλαιο «Θεοί ανάξιοι πίστης», *ό.π.*, σ. 121-139.

6. Βλ. «Entretien avec Michel Foucault», στο Michel Foucault, *Dits et Écrits II, 1976-1988*, Παρίσι, Quarto Gallimard, 2001, σ. 140-160 (μετάφραση από τα ιταλικά μιας συνέντευξης που δόθηκε από τον Φουκώ στον Α. Fontana και τον Ρ. Pasquino το 1977 και η οποία περιλαμβάνονταν στον τόμο *Microfisica del potere: interventi politici*, Turin, Einaudi, 1977, σ. 3-28· στα ελληνικά κυκλοφόρησε με τον τίτλο «Αλήθεια και εξουσία» στο Μισέλ Φουκώ, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μετ. Ζ. Σαρίκας, Αθήνα, ύψιλον/βιβλία, 1987, σ. 11-37.

παράγει αποτελέσματα εξουσίας αμφισβητώντας με τον τρόπο της τα ήδη αναγνωρισμένα καθεστώτα αλήθειας (επίσης παράγωγα εξουσίας). Αν και ο τρόπος παραγωγής και διάδοσης της αλήθειας στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες υπόκειται σε κεντρικούς θεσμούς και μηχανισμούς, ο ειδικός διανοούμενος διαθέτει ένα σημαντικό περιθώριο αυτονομήσης από αυτούς, ακριβώς χάρη στο μικρό, εντοπισμένο και δύσκολα (από έξω) προσπελάσιμο χώρο, από όπου αντλεί την αυθεντία του.⁷ Εξ αυτού του λόγου η κομβική του θέση στα μέσα παραγωγής της αλήθειας ενδέχεται να επιφέρει επιπτώσεις που να υπερβαίνουν την τοπική, τομεακή επαγγελματική του δράση, και να έχουν καταλυτικό ρόλο στην αποκάλυψη και τελικά στην αλλαγή του τρόπου (πολιτικού, οικονομικού και θεσμικού) διαμόρφωσης του καθεστώτος της αλήθειας σε γενικό και υπερτοπικό επίπεδο.

Δεν εξυπονοείται από όλα τα παραπάνω ότι η (επιστημονική) γνώση συνεπάγεται (πολιτική) εξουσία, ότι δηλαδή ένας τρόπος οργάνωσης των εξουσιαστικών σχέσεων περνά μέσα από τον έλεγχο της γνώσης από την πλευρά μιας οποιασδήποτε κοινωνικής ομάδας. Το ζητούμενο είναι να αποκαλύψουμε και να ερμηνεύσουμε εκείνο το πλαίσιο της εξουσίας που ενεργοποίησε και επέτρεψε τη διάδοση του δεδομένου είδους γνώσης μέσα σε μια κοινωνική πραγματικότητα.

Συνεπώς, η επιβολή του όποιου καθεστώτος «αλήθειας» θα εξαρτηθεί από το αποτέλεσμα της πάλης που διεξάγεται εντός της κυρίαρχης τάξης. Ο πρωτεύικός αυτός αγώνας αφορά τη θεμελιώδη αρχή κυριαρχίας.⁸ Το διακύβευμα με άλλα λόγια είναι ποιο από τα διάφορα είδη κεφαλαίου (το οικονομικό, το μορφωτικό, το πολιτισμικό, το κοινωνικό) θα επικρατήσει ως το κατεξοχήν κεφάλαιο κοινωνικής διάκρισης. Ειδικά οι «επιστήμονες μηχανικοί» (οι πολιτικοί μηχανικοί του Πολυτεχνείου και δευτερευόντως οι αρχιτέκτονες)⁹ αποτελούν

7. Σύμφωνα πάντα με τον Φουκώ, η πολιτική οικονομία της αλήθειας έχει τα εξής χαρακτηριστικά: είναι εντοπισμένη στη μορφή του επιστημονικού λόγου και στους θεσμούς που τον παράγουν· υπόκειται σε συνεχή οικονομική και πολιτική παρότρυνση· παράγεται και μεταβιβάζεται υπό τον έλεγχο λίγων μεγάλων πολιτικών και οικονομικών θεσμών (πανεπιστήμιο, στρατός, ΜΜΕ κλπ.)· και είναι αντικείμενο πολιτικής και κοινωνικής διαμάχης («ιδεολογικών» αγώνων), ό.π., σ. 158-159.

8. Βλ. P. Bourdieu, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μετ. Κ. Καψαμπέλη, Αθήνα, Πατάκης, 2005, σ. 172 (*La distinction. Critique sociale du jugement*, Παρίσι, Ed. de Minuit, 1979, από όπου και η ελληνική μετάφραση· το 1982 ακολούθησε 2η έκδοση, εμπλουτισμένη με εισαγωγή).

9. Σε αντίθεση με τον αρχιτέκτονα, τις επιλογές του οποίου μπορεί πολύ πιο εύκολα να αμφισβητήσει ή να παρακάμψει ένας ιδιώτης που του έχει αναθέσει, για παράδειγμα, την κατασκευή της ιδιωτικής του κατοικίας, ο πολιτικός μηχανικός παρεμβαίνει καταλυτικά στο δημόσιο χώρο σχεδιάζοντας έργα συχνά τεραστίων διαστάσεων και στρατηγικής σημασίας για το κράτος (δρόμοι, γέφυρες, λιμάνια, σιδηροδρομικές γραμμές, μεγάλα κρατικά κτήρια

μια σχετικά νέα, την εποχή εκείνη, κοινωνικοεπαγγελματική ομάδα που ακόμη δεν έχει εμπειρώσει την επαγγελματική και κατ' επέκταση κοινωνική της θέση. Το ίδιο ισχύει και για τον κλάδο των γεωπόνων, ο οποίος επίσης αναπτύσσεται και οργανώνεται την ίδια περίοδο και επιχειρεί να κατοχυρώσει τη θέση του μέσω του ενεργού ρόλου που διαδραματίζει στα μεταρρυθμιστικά και εκσυγχρονιστικά προτάγματα της εποχής (αγροτική μεταρρύθμιση, οργάνωση γεωργικής εκπαίδευσης και έρευνας, εκσυγχρονισμός της παραγωγής κλπ.). Αυτοί οι κοινωνικοί πόλεμοι ηγεμονίας προσδιορίζονται από την κοινωνική ισχύ της κάθε ομάδας και πάντως είναι αναγκαία τομεακοί, χωρίς τούτο να σημαίνει σωματειακοί (corporatist).

Με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι υποστηρίζει ο Καρλ Σμιτ για το καθεστώς έκτακτης ανάγκης (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι συνθήκες αυτές εξέλιπαν στην Ελλάδα του μεσοπολέμου) κυρίαρχος είναι εδώ όποιος μπορεί να «αποφασίσει» (δηλαδή να πείσει τους υπόλοιπους για τη «νομιμότητα») της επιλογής

κλπ.). Το γεγονός αυτό του επιτρέπει να λειτουργεί ως ο κατεξοχήν τεχνικός του χώρου και να έχει το ρόλο του κομβικού ενδιάμεσου της κρατικής εξουσίας, όμως με διευρυμένες αρμοδιότητες και δυνατότητες ανάληψης πρωτοβουλιών στον τρόπο οργάνωσης και ελέγχου του δημόσιου χώρου. Και πάλι στο ζήτημα αυτό, ο Φουκώ υποστηρίζει ότι ο στοχασμός γύρω από το χώρο γίνεται πολιτικός μόνο από τα τέλη του 18ου αιώνα και μετά. Τότε η πολιτική εξουσία αρχίζει να θέτει το ερώτημα που σχετίζεται με το πώς η διακυβέρνηση ως πρακτική μπορεί να διαπεράσει το πολιτικό σώμα ελέγχοντας όλες, ακόμη και τις πιο μύχιες πτυχές του. Ουστό, από τα χρόνια της διακυβέρνησης του Ναπολέοντα και μετά είναι που ο χώρος παύει να αντιμετωπίζεται μόνο ως επικράτεια, περιλαμβάνουσα απλώς έναν αριθμό υπηκόων, και αποκτά την κοινωνική του σηματοδότηση, δηλαδή θεωρείται ως μια κοινότητα ατόμων με τη δική της λογική οργάνωσης, υπακοής και αντίδρασης στο κέντρο. Στο εξής, το ερώτημα τίθεται εντελώς διαφορετικά και συνοψίζεται στο ποιες αρχές περιορισμού οφείλουν να εφαρμόσουν τα όργανα της διακυβέρνησης για την επίτευξη μιας χρηστής και ορθολογικής διακυβέρνησης που θα επισείει τον ελάχιστο δυνατό βαθμό παρέμβασης από την πλευρά τους (ακριβώς τότε είναι που εμφανίζεται και ο φιλελευθερισμός ως πολιτική ιδεολογία). Εξ ου και η αποφασιστική σημασία της περιφημής ανώτατης γαλλικής σχολής Ecole Nationale des Ponts et Chaussées (E.N.P.C. - Σχολή Γεφυρών και Οδοστρωμάτων) στη Γαλλία. Ιδρύεται το 1747 για να απογειωθεί στα χρόνια της εκβιομηχάνισης της Γαλλίας υπό τη διεύθυνση του Γκασπάρ Ρις ντε Προνύ (1798-1847), ενώ το 1831 βλέπει το φως και το πρώτο τεύχος των *Annales des Ponts et Chaussées* για την ιστορία της σχολής βλ. την ιστοσελίδα www.enpc.fr/fr/enpc/historique/histoire_ecole.htm. Μια ματιά στα βιογραφικά των καθηγητών του 19ου αιώνα δείχνει ότι πρόκειται για λόγιους πανεπιστήμονες που συχνά μαζί με την εκάστοτε τεχνική τους ειδικότητα συνδυάζουν, με την ίδια πληρότητα, γνώσεις και δεξιότητες οικονομικών, αστρονομίας ακόμη και λογοτεχνίας ή ποίησης: γενικά για τους μηχανικούς στη Γαλλία βλ. A. Grelon (επιμ.), *Les ingénieurs de la crise. Titre et profession entre les deux guerres*, Παρίσι, EHESS, 1986· επίσης, «Espace, savoir et pouvoir», στο Michel Foucault, *Dits et Ecrits*, ό.π., σ. 1089-1104 (μετάφραση από τα αγγλικά της συζήτησης με τον Paul Rabinow, υπό τον τίτλο, «Space, Knowledge and Power», *Skyline*, Μάρτιος 1982, σ. 16-20· στα ελληνικά κυκλοφόρησε με τον τίτλο «Χώρος, γνώση και εξουσία», στο Μισέλ Φουκώ, *Εξουσία ...*, ό.π., σ. 51-69).

του), ότι η κοινωνική κυριαρχία και οι συνεπαγόμενες εξουσίες και προνόμια εκπηγάζουν από εκείνο το είδος κεφαλαίου που κατέχει ο ίδιος ως ειδοποιό και τελεσιουργό στοιχείο στο εσωτερικό του κοινωνικού πεδίου. Για τους «τεχνικούς διανοούμενους», το ειδικό κεφάλαιο που μορφοποιεί τη συγκεκριμένη «πρακτική αίσθηση» (*sens pratique*) της ομάδας τους (τις ενσωματωμένες και αντικειμενοποιημένες ιδιότητές τους) είναι το μορφωτικό κεφάλαιο¹⁰ και ειδικότερα οι τίτλοι σπουδών από τις πιο διακεκριμένες σχολές της ημεδαπής και της αλλοδαπής, οι οποίοι, σημειωτέον, δεν έχουν ακόμη τότε απαξιωθεί από τον υπερβολικό αριθμό των κατόχων τους. Ένα τμήμα δηλαδή της κυρίαρχης τάξης εφαρμόζει στην περίπτωση αυτή τη στρατηγική της αναμετατροπής κεφαλαίου μέσω της επένδυσης στην ανώτατη εκπαίδευση, και μάλιστα στις δυσκολότερα προσβάσιμες βαθμίδες και σχολές της. Έτσι, το οικονομικό κεφάλαιο του παρελθόντος μετατράπηκε σε εκπαιδευτικό κεφάλαιο, δηλαδή σε σπουδές σε μια σχολή του εξωτερικού, οι οποίες πάντως προϋποθέτουν, εκείνη την εποχή, μεγάλη οικονομική επιφάνεια.¹¹ Φυσικά, οι τίτλοι παραπέμπουν εδώ περισσότερο σε τίτλους ευγενείας και συμμετέχουν στο σύστημα διεύρυνσης και ενίσχυσης των δυνατοτήτων μιας τάξης ή ομάδας να αναπαραχθεί (ει δυνατόν) διευρυμένη εντός της κοινωνικής δομής – «να αλλάξει για να διατηρήσει» τα προνόμιά της,

10. Για να δούμε πώς συγκροτήθηκε ιστορικά η συγκεκριμένη πρακτική της ομάδας τους θα χρειαζόταν, σύμφωνα με τον Μπουρντιέ, να κατασκευάσουμε έναν αφηρημένο τριδιάστατο χώρο με τρεις θεμελιώδεις διαστάσεις, το συγχρονικό όγκο του προς αναπαραγωγή κεφαλαίου, τη συγχρονική δομή του κεφαλαίου και την εξέλιξη στο χρόνο των δύο αυτών ιδιοτήτων, κάτι που θα προϋπέθετε μια έρευνα της κοινωνικής καταγωγής (ιδίως του κυρίαρχου κεφαλαίου στην πατρογονική δομή) των υπό εξέταση ομάδων, τουλάχιστον δύο γενιές πίσω. Αυτό θα μας επέτρεπε να διαπιστώσουμε το βαθμό κοινωνικής κινητικότητας των μελών των εν λόγω ομάδων, είτε τις κάθετες μετακινήσεις τους στο ίδιο πεδίο (ανοδικές ή καθοδικές, π.χ. ο γιος δασκάλου γίνεται καθηγητής ή αντίστροφα) είτε εγκάρσιες, από το ένα πεδίο σε άλλο (π.χ. ο γιος δασκάλου γίνεται μικρέμπορος). Ίσως τότε να επιβεβαιωνόταν έμπρακτα ότι και στην Ελλάδα (όπως και σε άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες) η σχολική επιτυχία εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το κληρονομημένο πολιτισμικό κεφάλαιο· βλ. P. Bourdieu, *ό.π.*, σ. 160-181 καθώς και του ίδιου, *Le sens pratique*, Παρίσι, Ed. de Minuit, 1980, το 3ο κεφάλαιο, «Structures, habitus, pratiques», σ. 87-109.

11. Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς αναφέρει ότι η διευθυντική ελίτ του 19ου αιώνα για τις ανάγκες της αναπαραγωγής της εφάρμοσε κατά κόρον τη στρατηγική της «υπερεκπαίδευσης» με σπουδές στο εξωτερικό, γεγονός που αποδεικνύεται από το ότι από το 1843 ως το 1910 συναντούμε μεταξύ των υπουργών και των αρχηγών κομμάτων 117 πρόσωπα που σπούδασαν σε πανεπιστήμια της αλλοδαπής (πάντως δεν ξεκαθαρίζεται αν πρόκειται για κρατικές ή άλλες υποτροφίες), ενώ από τους 164 καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών που διορίστηκαν ως το 1910, σχεδόν άπαντες ήταν σπουδασμένοι στην Εσπερία. Είναι ενδεικτικό και ακόμη πιο σχετικό με το θέμα μας ότι το 1885, από τους 18 απόφοιτους της Ε.Ν.Ρ.Σ., οι 4 ήταν Έλληνες, βλ. *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο, ©1992, σ. 430-435.

όπως το θέτει ο Π. Μπουρντιέ.¹² Έτσι, τα «πτυχία» δεν είναι απλώς εισιτήρια για την κατάληψη μιας επαγγελματικής θέσης (ιδίως στον κρατικό μηχανισμό), όπως θα ίσχυε ενδεχομένως για τις περιορισμένες φιλοδοξίες ενός ανερχόμενου μικροαστού.¹³ Η απόκτηση των τίτλων αυτών σήμαινε πολύ περισσότερο την ενσωμάτωση σε ένα δοκιμασμένο μηχανισμό ανιούσας, ιλιγγιώδους πολλές φορές κοινωνικής κινητικότητας.

2. Κοινωνικοί αγώνες και ανάδυση δύο νέων ελίτ

Επιγραμματικά, σε ό,τι μας αφορά, η πραγματικότητα του ελληνικού μεσοπολέμου χαρακτηρίζεται από την εξής διαδικασία: η βενιζελική πολιτική εξουσία στο όνομα της εκτέλεσης ενός κεντρικά ελεγχόμενου εκσυγχρονιστικού σχεδίου δίνει τη δυνατότητα της παραγωγής και της κοινωνικής χρήσης ορισμένων καινούργιων τεχνικών γνώσεων στην ύπαιθρο και στο άστυ, οι κάτοχοι των οποίων θα αυτονομηθούν στη συνέχεια από την πηγή που τους τροφοδότησε και θα αναπτύξουν το δικό τους ιδιαίτερο πεδίο δράσης, ερχόμενοι κάποτε σε σύγκρουση με την πολιτική εξουσία και τις πρακτικές της.

Ενδεικτική, από την άποψη αυτή, είναι η περίπτωση των γεωπόνων, οι οποίοι, μετά το 1930 κυρίως, επιχειρούν να εδραιώσουν την παρουσία τους και να περιχαρακώσουν ένα χώρο με σχετική αυτοτέλεια διαμορφώνοντας κοινές λίγες

12. Όπως εξηγεί αναλυτικότερα ο Γάλλος κοινωνιολόγος, «Στη συγκεκριμένη περίπτωση, και τη συχνότερη, όπου οι δράσεις μέσω των οποίων κάθε τάξη ή τμήμα τάξης αγωνίζεται να κατακτήσει πλεονεκτήματα, δηλαδή να κερδίσει πλεονέκτημα έναντι των άλλων τάξεων, άρα αντικειμενικά να παραμορφώσει τη δομή των αντικειμενικών σχέσεων ανάμεσα στις τάξεις (των σχέσεων τις οποίες καταγράφουν οι στατιστικές κατανομές ιδιοτήτων), αντισταθμίζονται (άρα τακτικά ακυρώνονται) από τις προανατολισμένες στους ίδιους στόχους αντιδράσεις των άλλων τάξεων, η συνισταμένη αυτών των αντίθετων δράσεων, που αυτοακυρώνονται στην ίδια εκείνη κίνηση την οποία προκαλούν, είναι μια σφαιρική μετάθεση της δομής της κατανομής ανάμεσα στις τάξεις (ή στα τμήματα τάξεων) των αγρών που είναι το διακύβευμα του ανταγωνισμού (ό,τι συμβαίνει με τις προοπτικές πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση [...]) [...]. Έπεται, ότι όλες οι ομάδες που εμπλέκονται στον αγώνα δρόμου, σε όποια σειρά κι αν είναι, δεν μπορούν να διατηρήσουν τη θέση τους, τη σπανιότητά τους, τη σειρά τους, αν δεν τρέξουν για να διατηρήσουν την απόσταση από όσες τις ακολουθούν αμέσως μετά και να απειλήσουν έτσι τη διαφορά τους από όσες προηγούνται· ή από ένα άλλο πρίσμα, αν δεν επιδιώξουν να αποκτήσουν ό,τι οι ομάδες που τοποθετούνται ακριβώς πριν από αυτές κατέχουν την ίδια στιγμή και το οποίο θα έχουν και οι ίδιες, αλλά σε ένα μεταγενέστερο χρόνο», *ό.π.*, σ. 205-206 και 208 (οι υπογραμμίσεις του συγγραφέα).

13. Ο τελευταίος, όταν αρχίσει να αντιγράφει συστηματικά αυτή τη στρατηγική κατά τη μεταπολεμική περίοδο (συνδυάζοντάς την με την υποταγή του στις πελατειακές σχέσεις στο όνομα μιας «θεσούλας») θα της δώσει τη μορφή της κοινωνικής παθολογίας που έχει περιγραφεί ως «μορφωσιολατρία» ή «πτυχιοθηρία».

πολύ πρακτικές, αλλά και ένα πολύπλοκο πλέγμα σχέσεων και αλληλεξαρτήσεων, με σημαντικές τάσεις αυτονόμησης και ανεξαρτητοποίησης, των επιμέρους φορέων που συγκροτούν το δίκτυο άσκησης της αγροτικής πολιτικής: στο Υπουργείο Γεωργίας, στις συνεταιριστικές οργανώσεις, τις υπηρεσίες της Α.Τ.Ε., στις γεωπονικές σχολές και στα κέντρα αγροτικής έρευνας. Τις στρατηγικές αλλά και τις τάσεις αυτονόμησης του δικτύου αυτού επιχειρεί να ελέγξει και να περιορίσει η κεντρική εξουσία με διάφορους τρόπους, που εκτείνονται από την περιστολή των αρμοδιοτήτων των επιμέρους φορέων μέχρι την απειλή της επαναφοράς στο πρότερο καθεστώς ανορθολογισμού, η οποία συντελείται κυρίως με την επιβολή του απόλυτου πολιτικού ελέγχου την περίοδο της δικτατορίας Μεταξά.

Ειδικότερα, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη για παράδειγμα στη ναζιστική Γερμανία την ίδια εποχή,¹⁴ στην Ελλάδα οι ειδικοί αυτοί διανοούμενοι θα είναι

14. Ένα πολύ ενδιαφέρον αντι-παράδειγμα, που βοηθά τη συγκριτική κατανόηση, μπορούν να αποτελέσουν οι Γερμανοί μηχανικοί, των οποίων η επιστημοσύνη τάχθηκε στην υπηρεσία του εθνικού κράτους και όχι της κοινωνίας, βλ. J. Herf, *Αντιδραστικός μοντερνισμός. Τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ' Ράιχ*, μετ. Π. Ματάλας, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996, ειδικά το έβδομο κεφάλαιο, «Οι μηχανικοί ως ιδεολόγοι», σ. 185-228. Στην εμβριθή μελέτη του ο συγγραφέας περιγράφει τους ιδεολογικούς δρόμους μέσα από τους οποίους η επαγγελματική ομάδα των μηχανικών στη Γερμανία οδηγήθηκε, στη διάρκεια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, στην υιοθέτηση μιας μορφής αντιδραστικού μοντερνισμού με έντονα στοιχεία αντικαπιταλισμού και αντι-δουτικισμού η οποία βρήκε στη λαϊκή (völkisch) Δεξιά και ειδικά στον εθνικοσοσιαλισμό τον ιδανικό πολιτικό εκφραστή της. Ο Χερφ υποστηρίζει ότι η αντιδραστική αυτή στάση των Γερμανών διανοουμένων εξηγείται μόνο αν κατανοηθεί ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του πολιτικού ρομαντισμού στη Γερμανία. Αυτός εξαρχής επαγγελόταν μια πολιτική της απόλυτης ηθικής και αναζητούσε την ανασύσταση της χαμένης κοινότητας (Gemeinschaft) ως προϊόν των δεσμών αίματος και της πανίσχυρης «βούλησης» του Εγώ. Πρόκειται για μια παράδοση σύμφωνα με την οποία ο κόσμος των «αποκαλυπτικών οραμάτων» αντιτίθεται στον εκφυλισμένο πολιτισμό της Δύσης προκειμένου να επανεγκαθιδρύσει το άσπιλο από πολιτισμική άποψη έθνος (Kulturation) μέσα από μια βίαιη αλλαγή. Έτσι, στις ιδιαίτερες συνθήκες του μεσοπολέμου, υπό την πίεση της κατοχύρωσης των επαγγελματικών τους δικαιωμάτων, τη μεγάλη ανεργία του κλάδου τους και την αγωνία για κοινωνική καταξίωση (προέρχονταν κυρίως από τα μεσαία στρώματα και είχαν διαμορφώσει μια νοστροπία υποτιμημένου white collar στελέχους στα γερμανικά εργοστάσια), υπό την επήρεια δε των φιλοσοφικών και κοινωνιολογικών αρχών του Ζόμπαρτ και κυρίως του Σοπενχάουερ, Γερμανοί μηχανικοί που απευθύνονταν αποκλειστικά στον κλάδο τους (π.χ. Ο. Ντίζελ, Μ. Σρότερ, Κ. Βάιε, εκδότης του περιοδικού *Technik und Kultur*) αλλά και άλλοι που είχαν ανοιχτεί και στην υπόλοιπη κοινωνία (επιφανέστεροι όλων ο Χ. Χάρντενσετ και ο Β. Ράτεναου, διευθυντής της μεγαλύτερης γερμανικής ηλεκτρικής εταιρείας) άρχισαν να υποστηρίζουν ότι το γερμανικό πνεύμα (Geist) έχει όλη τη δύναμη να τιθασεύσει την ύλη, όχι όμως στο όνομα της εργαλειακής λογικής, της ελεύθερης αγοράς (όπως στις ΗΠΑ) και του οικονομικού ατομικισμού, αλλά για να τη θέσει την υπηρεσία του κράτους και των εθνικών του επιδιώξεων. Εντέλει, η τεχνολογική πρόοδος δεν είναι αναγκαστικό να οδηγήσει στην απομάγευση του κόσμου αλλά σε μια καινούργια σχέση του ορθού λόγου με το ανορθολογικό στοιχείο. Όπως

υποκείμενα ενός προοδευτικού μοντερνισμού.¹⁵ Στην ουσία, το μεγαλεπήβολο και πομπωδώς διακηρυχθέν όραμα του βενιζελικού εκσυγχρονισμού¹⁶ ήταν η προσπάθεια εισαγωγής μιας κουλτούρας εξορθολογισμένης οργάνωσης των διαφόρων πεδίων της κοινωνικής ζωής, κάποτε και ορισμένων καινοτομιών ή μάλλον νεωτερισμών (π.χ. το πρόγραμμα εξηλεκτρισμού των μεγάλων πόλεων), το οποίο να ερείδεται στην επιστημονική τεχνική και τους φορείς της και να νομιμοποιείται από τη Δύση και τα επιτεύγματά της.¹⁷ Φυσικά, όπως όλες οι διαδικασίες κεντρικά καθοδηγούμενου εκσυγχρονισμού, έτσι και εδώ η κίνηση ήταν μάλλον ελικοειδής και γεμάτη νοθεύσεις και υπαναχωρήσεις σε σχέση με το αρχικό σχέδιο, εξαιτίας της έκπτωσης που επιφύλασσε στην καινοτομία η κοινωνική της χρήση (σε μια κοινωνία όπως η ελληνική με πολύ διαφορετικές ανάγκες από μια δυτική) αλλά και των παντοειδών ευθέων αντιστάσεων από την πλευρά ενός μέρους του κοινωνικού σώματος αλλά και της πολιτικής και εν γένει διευθυντικής ελίτ.

φαίνεται, η ρητορική τους επιζητούσε τη νομιμοποίησή της στις ανθρωπιστικές και όχι τις θετικές επιστήμες, για αυτό και ήταν μόνιμη η επωδός της αντιπαράθεσης της αφηρημένης εννοιολογικής σκέψης των φιλοσόφων με την υποτιθέμενη εικαστική σκέψη των μηχανικών, των γιατρών, των στρατιωτικών ή των ζωγράφων. Ο ιδιαίτερος αυτός ιδεολογικός λόγος θα διαμορφωθεί μέσα από τα τεχνικά πανεπιστήμια της χώρας, τη συστηματική προπαγάνδα του ναζιστικού κόμματος, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, στις τάξεις των μηχανικών, τα δεκάδες δοκίμια των τελευταίων με το συνήθη δηλωτικό τίτλο *Technik und Kultur* καθώς και από τα δύο βασικότερα όργανα έκφρασης των επαγγελματιών τους οργανώσεων, το *Technik und Wirtschaft* (Τεχνολογία και Οικονομία), που ήταν το επίσημο μηνιαίο περιοδικό της ιδρυμένης το 1859 Εταιρείας Γερμανών Μηχανικών – VDI, και ιδίως το *Technik und Kultur* (Τεχνολογία και Κουλτούρα), το μηνιαίο έντυπο της Ένωσης διπλωματούχων Γερμανών Μηχανικών – VDDI, το οποίο εκδιδόταν αδιαλείπτως από το 1909 ως το 1937 – αν και ως το 1922, χρονιά κατά την οποία είχε φθάσει περίπου τους 10 χιλιάδες συνδρομητές, έφερε τον τίτλο *Zeitung des Verbandes Deutscher Dipl.-Ingenieure*: συχνά ήταν τα σχετικά άρθρα και στο *Die Tat*, το μεγαλύτερο έντυπο της ακραία εθνικιστικής δεξιάς. Για τη θέση των τεχνικών στο σοβιετικό καθεστώς, βλ. Kendall Bailes, *Technology and Society under Lenin and Stalin: Origins of the Social Technical Intelligentsia, 1917-1941*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1978.

15. Για μια εφαρμογή της μεθόδου της υποκειμενοποίησης (subjectivation) στο ελληνικό παράδειγμα, βλ. Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος, «Ο Κοινωνιολόγος, ο Ποιητής και ο Πολίτης: Για μια ιστορία των μορφών κοινωνικής χειραφέτησης στην Ελλάδα του 20^{ού} αιώνα», *Νέα Εστία* (στην ενότητα, «Ζητήματα Ιστορίας»), τχ. 1781 (Σεπτέμβριος 2005), σ. 439-448.

16. Ο όρος θα πρέπει να διακρίνεται σαφώς από την «εκβιομηχάνιση» και τον «εκδυτικισμό», βλ. P. F. Sugar, «Μερικές σκέψεις για τις προϋποθέσεις εκσυγχρονισμού και τη δυνατότητα εφαρμογής τους στις ευρωπαϊκές επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας», στο συλλογικό τόμο *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, εισαχ. Β. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980, σ. 67-91.

17. Εξ ου και οι συχνές προσκλήσεις ξένων τεχνικών για τα μεγάλα έργα στην Ελλάδα, εκ των οποίων ο Γάλλος Ernest Hébrard, που σχεδίασε τη Θεσσαλονίκη μετά την πυρκαγιά του 1917, είναι απλώς ο γνωστότερος.

Τούτοι, λοιπόν, οι «μοντέρνοι» τεχνικοί δρουν ως «ιδεολόγοι», όπως κατανεί την έννοια ο ανθρωπολόγος Κλ. Γκηρτζ: την ώρα που η εθνική κοινωνία αναζητά μια πυξίδα προσανατολισμού σε μια περίοδο ραγδαίων αλλαγών, εκείνοι μέσω της επιστημονικής τους εργασίας γίνονται εκφραστές ενός πολιτισμικού προτύπου, ενός «προγράμματος» ή ενός «καταστατικού χάρτη», που δρουν ως μορφοποιητικές δυνάμεις των κοινωνικών διαδικασιών (μια άποψη για την επιστήμη που έρχεται να συναντήσει εκείνη του, συγκαίριου με τους διανοούμενους «μας», Γκαστόν Μπασελάρ).¹⁸ Η επιδίωξη αυτή δεν έχει εξ αρχής ως αντίπαλό της την πολιτική ελίτ και το κράτος, κάθε άλλο μάλιστα, αφού από εκεί καθοδηγείται. Πολύ περισσότερο αφού το ίδιο το κράτος φροντίζει για την εκπαίδευση και τη μετεκπαίδευσή τους (υποτροφίες) στην Ελλάδα και στο εξωτερικό και ακολούθως, μέσω των υποδομών που δημιουργεί, την ενσωμάτωση στους μηχανισμούς του.

Στην πορεία όμως γίνεται επιδίωξη εγγενώς χειραφετητική από την τελευταία και συνεπώς καθαρά πολιτική στην ουσία της. Ο διακηρυγμένος εχθρός τους είναι το αντιπαραγωγικό εμπειρικό πνεύμα που κυριαρχεί σε όλα τα επαγγέλματα του κλάδου, η εμμονή στην παραδεδομένη πρακτική γνώση ακόμη και από τους ίδιους τους Έλληνες βιομηχάνους, η απόλυτη κυριαρχία της κλασικής παιδείας στη μέση και ανώτατη εκπαίδευση με την αντίστοιχη σχετική περιθωριοποίηση της θετικής¹⁹, κοντολογίς, όλες οι δομικές αγκυλώσεις στην κοινωνία, την οικονομία, την πολιτική και την εκπαίδευση οι οποίες εμποδίζουν την εμπέδωση του επιστημονικού εξορθολογισμού στη χώρα. Αλλά οι τεχνικοί

18. Cl. Geertz, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, μετάφραση - επιστημονική θεώρηση, Θ. Παραδέλλης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2003, ειδικά το 8^ο κεφάλαιο, «Η ιδεολογία ως πολιτισμικό σύστημα», σ. 197-231 και G. Bachelard, *Το νέο επιστημονικό πνεύμα* (μετ. Γ. Φαράκλας - επιστ. επιμ. Αρ. Μπαλτάς), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000, όπου στην εισαγωγή ο συγγραφέας αναφέρει συγκεκριμένα ότι «η νεώτερη επιστήμη θεμελιώνεται στο πρόταγμα, το σχέδιο [projet]. Στην επιστημονική σκέψη, ο στοχασμός του αντικειμένου από το υποκείμενο αποχτά πάντοτε τη μορφή του σχεδίου», ενώ παρακάτω δείχνει ότι η νεότερη επιστήμη απορρίπτει το διαχωρισμό θεωρίας και πράξης εφόσον επιδίωξή της είναι να φτιάξει ένα κόσμο κατ' εικόνα του ορθού λόγου: «Η επιστημονική παρατήρηση συνιστά πάντα πολεμική παρατήρηση [...] ανακατασκευάζει την πραγματικότητα αφού ανακατασκευάσει τα οικεία σχήματα. [...] Το φαινόμενο πρέπει να υποστεί ένα ξεδιάλυμα, μια διύλιση, μια κάθαρση, πρέπει να χυθεί στο καλούπι των εργαλείων, να παρραχθεί στο επίπεδο των οργάνων. Όμως τα εργαλεία δεν είναι παρά υλοποιημένες θεωρίες. Τα φαινόμενα που παρουσιάζονται από τα όργανα φέρουν από πάσης απόψεως το στίγμα της θεωρίας», σ. 13-14.

19. Την εποχή αυτή λειτουργούσαν στη χώρα 185 κλασικά γυμνάσια και μόνο 13 πρακτικά, κάτι που οδηγούσε τους αποφοίτους των πρώτων στην «αργομισθία και τον παρασιτισμό» όπως διαμαρτυρόταν σε άρθρο του το περιοδικό *Έργα*: βλ. Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε, 1996, σ. 140-141.

αυτοί γρήγορα θα διαπιστώσουν ότι οι «καλύτεροι» εμπειροτέχνες, οι λιγότερο πρόθυμοι να απαλλαγούν από τις κληρονομημένες έξεις τους και τον πολιτικό πρωτογονισμό τους, είναι οι ίδιοι οι *hommes politiques*.

Οι διανοούμενοι του μεσοπολέμου παρουσιάζονται και εν συνεχεία εδραιώνονται κοινωνικά ως μια νέα ελίτ διά μέσου της χειραφέτησής τους από την πατρωνία παράπλευρων ελίτ. Ταυτοχρόνως, όμως, επεμβαίνουν στο πεδίο της παραγωγής του δημοσίου λόγου σχεδιάζοντας και επιβάλλοντας, όπως είπαμε, έναν καινοφανή τρόπο παραγωγής της αλήθειας, συμβάλλοντας κατ' επέκταση στη σταδιακή χειραφέτηση των κοινωνικών εκείνων ομάδων και στρωμάτων που τη δεδομένη στιγμή φάνηκαν περισσότερο δεκτικά σε τέτοιου είδους διαδικασίες αλλαγής.

α. Οι γεωπόνοι

Όσον αφορά τους γεωπόνους, αυτοί επιχειρούν να εισαγάγουν την έννοια του επιστημονικού ορθολογισμού στον αγροτικό τομέα ήδη από τα τέλη του 19ου και ιδίως στις αρχές του 20ού αιώνα. Η νέα αυτή κατηγορία διανοομένων του αγροτικού χώρου βρίσκεται στον αντίποδα του άκρατου θεωρητικισμού και κλασικισμού που επικρατούσε μέχρι τότε,²⁰ ενώ αποφασιστικής σημασίας ήταν η συμβολή τους στην εξέταση και αποσαφήνιση των τεχνικών και οικονομικών όρων της ανάπτυξης του αγροτικού τομέα, ο οποίος χαρακτηριζόταν από μια χρόνια κρίση και στασιμότητα.

Οι γεωπόνοι συμμετέχουν αποφασιστικά στη διαμόρφωση και υλοποίηση της αγροτικής πολιτικής και αποτελούν ένα σημαντικό φορέα και μια ενδιαφέρουσα έκφραση του εκσυγχρονιστικού προτάγματος της εποχής. Το επιστημονικό και εκπαιδευτικό αυτό δυναμικό, φορέας ενός νέου επιστημονικού λόγου, αναδεικνύεται, λόγω και της ιστορικής συγκυρίας (μικρασιατικός πόλεμος, αγροτική μεταρρύθμιση), σε σημαντικό παράγοντα της μετεξέλιξης και ανασυγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας την περίοδο του μεσοπολέμου. Οι γεωπόνοι αποτελούν μια εξέχουσα κοινωνική ομάδα (ελίτ) και μια δυναμική και έντονα κινητοποιημένη επαγγελματική κοινότητα που θα προωθήσει την αναμόρφωση του αγροτικού χώρου και την ορθολογική εκμετάλλευσή του, εισάγοντας την τεχνολογική καινοτομία και συμβάλλοντας στην τεχνική και παραγωγική διεύρυνσή της. Επιπλέον, θα διαδραματίσει, λόγω και της ιδιαίτερης θέσης που κατέχει, πιο κοντά από οποιονδήποτε άλλο στα οικονομικά αδύναμα στρώματα

20. Ενδεικτική είναι η διαπίστωση-ομολογία του Henry Miller, ότι «η Ελλάδα δεν χρειάζεται αρχαιολόγους – χρειάζεται γεωπόνους», που εικονογραφεί προσφύως το πνεύμα και την κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, (*Ο κολοσσός του Αμαρουσίου*, έκδ. α' 1941, μετ. Ι. Καρατζαφέρη, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2004, σ. 61).

της υπαίθρου, ευρύτερα καθοδηγητικό και σε κάποιο βαθμό πολιτικό ρόλο, και θα συνεισφέρει στο μπόλιασμα της αγροτικής κοινωνίας με νέες ιδέες.

Χαρακτηριστικές είναι οι παρεμβάσεις τους στο δημόσιο διάλογο για τα μεγάλα ζητήματα που απασχολούν τον αγροτικό τομέα, αλλά και ευρύτερα η εξέταση των κοινωνικών και πολιτικών όρων της αγροτικής ανάπτυξης, μέσα από τα σχετικά έντυπα που εκδίδονται την ίδια περίοδο με δική τους μάλιστα πρωτοβουλία (για παράδειγμα, τα *Νέα Γεωπονικά* (1900-1929) του Σπυρίδωνα Χασιώτη, ο *Βοηθός των Συνεταιρισμών* (1918-1922) από τον Σωκράτη Ιασεμίδα, αλλά και ο *Συνεταιριστής* (1925-1967) από τον Θεόδωρο Τζωρτζάκη, η *Κοινότης* (1922-1924) από τον Ντίνο Μαλούχο και άλλα). Όπως το θέτει ο γεωπόνος Δήμος Μάργης στο πρώτο τεύχος του περιοδικού *Αγροτική Οργάνωσις*, αναλύοντας τους σκοπούς της έκδοσης, ήταν καιρός πλέον να αρχίσει («και παρ' ημίν κάποια επιστημονική συζήτησις, επί των αγροτικών ζητημάτων, διά να παύσωμεν να προχειρολογώμεν επ' αυτών»), αλλά και για να απαλλαγεί η γεωργία από τους «πλατωνικούς εραστές της», οι οποίοι μιλούσαν γενικά και αόριστα («περί γεωργικών πραγμάτων, τα οποία δεν εγνώρισαν ποτέ, απλώς και μόνον διά να ομιλούν, διά να κάμνουν κάποιο θόρυβο, διά να επιδεικνύουν κάποιαν εύκολον άσφον σοφίαν»).²¹ Ο Χρ. Ευελπίδης, από την άλλη, περισσότερο αναλυτικός στην προσέγγισή του, θεωρεί ότι η συζήτηση επί των γεωργικών πραγμάτων είναι ωραία, όταν «περιελισσομένη την ρόδινον χλαμύδα της φιλολογίας, συζητεί επί της εμφανίσεως αυτών φιλολογικώτατα, άνευ δηλαδή πρακτικού σκοπού». Αναζητώντας τις αιτίες της κακοδαιμονίας της ελληνικής γεωργίας και απορρίπτοντας τις γνωστές αιτιάσεις περί κλίματος ή τις γενικότητες περί ιδιοσυγκρασίας του Έλληνα που δεν αγαπά τη γεωργία, και την οπισθοδρομικότητα και το συντηρητικό πνεύμα που χαρακτηρίζει τον Έλληνα χωρικό, καταλήγει στη διαπίστωση ότι η γεωργία ενός τόπου δεν είναι παρά δημιούργημα του περιβάλλοντος, όχι μόνο του φυσικού αλλά και του κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού. Επομένως, αν ο γεωργός, σε συνεργασία με το γεωπόνον, δεν μεταβάλλει την κατεύθυνση και την ένταση των διαφόρων επιδράσεων του περιβάλλοντος που ρυθμίζουν την παραγωγή του, δεν είναι αληθινός γεωργός, δεν είναι «οικονομικώς παραγωγός, αλλά μόνον ερασιτέχνης σπóρτμαν» και «εν τοιαύτη περιπτώσει πληρώνει από την τσέπην του την γεωργικήν του διασκέδασιν».²²

21. Βλ. *Αγροτική Οργάνωσις, Επιθεώρησις Αγροτικής Οικονομίας και Αγροτικής Πολιτικής*, 1 (Αύγουστος 1919) 7-8.

22. Βλ. «Διατί δεν προοδεύει η γεωργία μας», *Αγροτική Οργάνωσις*, 2-3 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1919) 139-140. Να σημειωθεί ότι σε αρκετές περιπτώσεις και ιδίως σε περιόδους περισσότερο φορτισμένες πολιτικά, οι παρεμβάσεις ήταν περισσότερο οξείες και αιχμηρές, όπως, για παράδειγμα, η κριτική που ασκεί ο Ντίνος Μαλούχος, μέσα από τις στήλες του περιοδικού που διηύθυνε. Ο ίδιος, μερικούς μήνες μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, παρατηρεί με αρκετή δόση πικρίας και οργής, ότι «ουδεμία επίσημος των κομμάρ-

Ως συνέπεια αυτών έρχονται εν πολλοίς και οι στρατηγικές αγροτικής ανάπτυξης που εφαρμόζονται από το κράτος και περιλαμβάνουν τη δημιουργία νέων θεσμών και οργάνων κρατικής πολιτικής καθώς και την υιοθέτηση νεωτερικών πρακτικών και τεχνικών προσεγγίσεων της παραγωγικής διαδικασίας. Οι κρατικοί θεσμοί αγροτικής πολιτικής είχαν ως απώτερο στόχο τη διείσδυση του κράτους στην περιφέρεια και τη σύνδεση των αγροτών με τους κεντρικούς γραφειοκρατικούς μηχανισμούς, ενώ οι νέες τεχνικές και επιστημονικές προσεγγίσεις συνέτειναν στον εξορθολογισμό της παραγωγής και την ενσωμάτωση της γεωργίας στο ευρύτερο οικονομικό σύστημα. Η συμβολή τους στη διαμόρφωση πλήθους θεσμών και οργάνων αγροτικής πολιτικής, όπως ήταν η σύσταση του Υπουργείου Γεωργίας το 1917, η ίδρυση και οργάνωση των συνεταιρισμών (1915 και εξής), η ενίσχυση της επαγγελματικής και η δημιουργία ανώτερης γεωργικής εκπαίδευσης (1920), που οδήγησε στη στελέχωση του διοικητικού μηχανισμού με εξειδικευμένα μεσαία και ανώτερα στελέχη (γεωπόνους, μηχανικούς, συνεταιριστικούς υπαλλήλους κ.λπ.), ή ακόμη η ενίσχυση της πιστοληπτικής ικανότητας των αγροτών με την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας το 1929, επιτάχυνε το μετασχηματισμό των παραδοσιακών δομών και σχέσεων στον αγροτικό τομέα.²³

Οι γεωπόνοι, μικρότερη σίγουρα επαγγελματική κατηγορία από την αρκετά πολυπληθέστερη ομάδα των μηχανικών, δεν φαίνεται να συναντούν ιδιαίτερες δυσκολίες στην επαγγελματική και κοινωνική τους ανέλιξη, καθώς μάλιστα ο δημόσιος τομέας, το κατεξοχήν προνομιακό πεδίο απορρόφησής τους για πολλές δεκαετίες, διέθετε ακόμη μεγάλα περιθώρια απασχόλησης. Μάλιστα, λόγω της συγκυρίας και της άμεσης εμπλοκής τους στις μεγάλες μεταρρυθμιστικές προκλήσεις της εποχής, όπως ο εποικισμός και η αποκατάσταση των προσφύγων, και της έμμεσης έστω ανάμιξής τους στα μεγάλα τεχνικά, αρδευτικά και αποστραγγιστικά έργα, διέθεταν μια περισσότερο σφαιρική και εντοπισμένη γνώση του επιστημονικού τους πεδίου και μεγαλύτερα περιθώρια αυτονομήσης από την κεντρική εξουσία, τουλάχιστον την περίοδο του μεσοπολέμου που εξετάζουμε εδώ.

των γνώμη ηκούσθη από των στηλών των εφημερίδων» για τα μεγάλα ζητήματα, όπως το προσφυγικό, το οικονομικό ή το πρόβλημα της διοικήσεως, αλλά η συζήτηση στα «πολιτικά κέντρα» εξαντλείται «περί των προσώπων που θα λάβουν μέρος εις τους συνδυασμούς» και «περί του συμβιβασμού των μικροφιλοδοξιών και μικροσυμφεροντιδίων των πολιτευομένων και των στελεχών αυτών», («Ο σκοπός μας», *Κοινότης, Εβδομαδιαία Πολιτική Επιθεώρησις*, αρ. 12, Δεκέμβριος 1922).

23. Για τις στρατηγικές αγροτικής ανάπτυξης και τη συγκρότηση των θεσμών αγροτικής πολιτικής στο μεσοπόλεμο, βλ. Δημ. Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική Οικονομία. Αναπτυξιακές στρατηγικές στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος), τ. 7, *Ο μεσοπόλεμος 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, Αθήνα, εφημ. *Τα Νέα* - εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2004, σ. 159-168.

Από την άλλη, η θέση και ο ιδιάζων ρόλος των γεωπόνων, σε στενή επαφή και συνάφεια με τα κέντρα λήψης αποφάσεων και πλησίον του μεγαλύτερου και πλέον ανήσυχου κομματιού της ελληνικής κοινωνίας, εξαιτίας και των ατελών μεταρρυθμίσεων, δεν άργησε να επισύρει την αντίδραση της πολιτικής εξουσίας, η οποία επιχείρησε με διάφορους τρόπους να περιορίσει και να ελέγξει αυτή τη δυναμική. Πόσο μάλλον που μεγάλο μέρος αυτών ήταν αναμειγμένο στα κοινά και ιδεολογικά προσκείμενο στον αριστερό πολιτικό χώρο.²⁴

Γενικότερα, οι παλινωδίες των βενιζελικών και η σταδιακή μεταστροφή της φιλελεύθερης πολιτικής σε συντηρητικότερες επιλογές, με το πρόσχημα του κομμουνιστικού κινδύνου, επέτειναν τη σύγχυση και το φόβο στην ύπαιθρο λειτουργώντας εναντίον της ριζοσπαστικοποίησης της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Οι υπαναχωρήσεις αυτές είχαν άμεσο αντίκτυπο στη δομή και λειτουργία του αγροτικού τομέα, καθώς πρωτίστως επιχείρησαν να πλήξουν και να ελέγξουν τους χώρους στους οποίους ανέπτυσαν τη δυναμική τους και προσπαθούσαν να περιφρουρήσουν την αυτονομία τους οι νέες επαγγελματικές ομάδες και ελίτ. Χαρακτηριστικοί από την άποψη αυτή είναι οι ασφυκτικοί περιορισμοί στην ελευθερία και πρωτοβουλία των συνεταιρισμών που επιβλήθηκαν με νόμους που θέσπισε η κυβέρνηση Βενιζέλου το διάστημα 1930-31, ο απόλυτος έλεγχος στον τρόπο λειτουργίας και χρηματοδότησης του αγροτικού τομέα μέσω της Αγροτικής Τράπεζας, η ευθεία παρέμβαση στη λειτουργία και οι περιορισμοί στην αυτοτέλεια των γεωπονικών Σχολών και ιδίως της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής Αθηνών (Α.Γ.Σ.Α.), που θα οδηγήσουν μέχρι και τη διάλυσή της το 1937, καθώς και η σταδιακή υποβάθμιση και υποχρηματοδότηση των επιστημονικών κέντρων και ερευνητικών ινστιτούτων.

β. Οι μηχανικοί

Όπως προκύπτει από τα περιοδικά έκφρασης των μηχανικών,²⁵ επιδίωξη του Τεχνικού Επιμελητηρίου τους (Τ.Ε.Ε.), από την πρώτη στιγμή ίδρύσής του το

24. Υπάρχουν πολλές ενδείξεις που συνηγορούν στον ριζοσπαστικό προσανατολισμό μεγάλης μερίδας γεωπόνων και την ανάμειξή τους στην πολιτική. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά που γίνεται το 1930 σε μια συνεδρίαση της Γερουσίας από τον Υπουργό Παιδείας Γ. Παπανδρέου, ο οποίος αναφέρει ότι «το πλείστον των γεωπόνων παρεγνώρισαν την εν τη κοινωνία αποστολήν των και ανεμίχθησαν εις την πολιτικήν» και ότι «λόγω των ασχολιών των εις την πολιτικήν και την διοίκησιν υπέστησαν κόπωση». Βλ. *Επίσημα Πρακτικά Γερουσίας, συνεδρίαση Π' της 13 Ιουνίου 1930*, σ. 804.

25. Από το 1925 ως το 1932 εκδίδεται από την Ανώνυμη Εταιρεία Τεχνικών Εκδόσεων 'Εργα', το δεκαπενθήμερο τεχνικό περιοδικό *Εργα*, «με την οικονομική αρωγή προοδευτικών βιομηχάνων και μηχανικών» (στο Διοικητικό του Συμβούλιο συμμετέχουν οι γνωστοί μεγάλοι βιομήχανοι των αρχών του αιώνα, Ε. Χαρίλαος, Μ. Ζάννος, Ν. Κανελλόπουλος, Ν. Πράτσιας, Κλ. Φιλάρετος) ενώ το 1932 ξεκινά (όχι χωρίς αντιδράσεις από το *Εργα*) η έκδοση του επίσημου περιοδικού του Τ.Ε.Ε., *Τεχνικά Χρονικά*.

1923, είναι η προάσπιση των επαγγελματικών συμφερόντων των μελών του και παραλλήλως η επιβολή του ως βασικού συμβούλου του κράτους²⁶ «εις την οδόν της θεραπείας των τεχνικών αναγκών του Έλληνος, της ανυψώσεως του τεχνικού πολιτισμού της χώρας και κατ' ακολουθίαν της οικονομικής ανορθώσεως του Έθνους», όπως το έθετε η *Τεχνική Επιτελής* το 1935.²⁷ Οι δημόσιες παρεμβάσεις του Τ.Ε.Ε. (περιοδικά, επιτροπές μελέτης, διαλέξεις)²⁸ είναι πολύ συχνές και επικεντρώνονται πάντα στο πεδίο της ειδικότητάς τους.²⁹ Εξαρχής, οι μηχανικοί θα αυτοπροβληθούν ως ένα νέο είδος διανοουμένου «θετικωτέρας διανοήσεως», κατ' αντιπαράθεση –υπονοείται– με τους απόφοιτους των κλασικών σχολών του Πανεπιστημίου Αθηνών, το οποίο διατηρούσε ακόμη τότε την ιδεολογική ηγεμονία. Αν και ο τίτλος του διανοουμένου θα τους αμφισβητηθεί με το επιχείρημα ότι πρόκειται για απλούς «τεχνικούς»,³⁰ οι μηχανικοί θα επιμείνουν ότι «διά της τεχνικής (όρου δι' ου νοούσι τας εφευρέσεις και επιστημονικά παρατηρήσεις και τας υπό του μηχανικού και του βιομηχάνου εφαρμογάς αυτών)» και χάρη στην πρόοδο «του τεχνικού πολιτισμού ο κύκλος των σχετικών πάντοτε ευημερούντων συνεχώς διευρύνεται, αι αποστάσεις αι χωρίζουσαι τους λαούς διά των νέων μέσων συγκοινωνίας συντομεύονται, ο πολιτισμός διεισδύει εις την Αφρικήν και την Ασίαν, [...] τρανή απόδειξη της γενικής ευημερίας».³¹ Έχοντας ακριβώς ως αφετηρία αυτή την κοινωνική αποστολή οφείλουν να βγουν στο δημόσιο χώρο ως διαφωτιστές και «προς διαπαιδαγώγησιν των πολιτών και των πολιτικών μας επί της επιτακτικής ανάγκης της κατευθύνσεως της εθνικής προσπαθείας εις τα πρακτικά και πλουτοπαραγωγικά στάδια», αποστολή «ην προ παντός άλλου πρέπει να αναλάβωσιν οι διανοούμενοι μηχανικοί και βιομηχάνοι, οι γεωπόνοι και οι

26. Δ. Παπαλεξόπουλος, «Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας και πόλη. Οι απόψεις για τον σχεδιασμό και η επαγγελματική οργάνωση των μηχανικών στον μεσοπόλεμο», *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος, Πρακτικά διεθνούς συμποσίου*, τ. Β', Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1985, σ. 424.

27. *Τεχνική Επιτελής της Ελλάδος* 1 (1935) 10. Το χωρίο παρατίθεται από την Αλίχη Βαξεβάνογλου, *ό.π.*, σ. 128.

28. Είναι ενδεικτικό της επιρροής του Τ.Ε.Ε. ότι στις συζητήσεις που διοργανώνει από τις 14 Δεκεμβρίου 1931 ως τις 15 Απριλίου 1932 σχετικά με τον προγραμματισμό των μεγάλων έργων παρευρίσκεται και ο πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος.

29. Μάλιστα το 1932 εκδίδει με δική του πρωτοβουλία έναν τόμο με μια ολοκληρωμένη πρόταση για τα τεχνικά προβλήματα στη χώρα, υπό τον τίτλο *Έρευνα των μεγάλων τεχνικών ζητημάτων*.

30. «Η γνώμη της συνάξεως: Η Γερουσία, οι διανοούμενοι και οι μηχανικοί», *Έργα*, έτος IV, τχ. 88 (30 Ιαν. 1929), σ. 467.

31. «Η γνώμη της συνάξεως: Ο μηχανικός και ο βιομηχάνος είναι οι πρωτεργάται του πολιτισμού μας», *Έργα*, Έτος IV, τχ. 85 (15 Δεκ. 1928), σ. 379 (η υπογράμμιση είναι του αρθρογράφου).

χημικοί [...]».³² Είναι σαφές ότι για τους μηχανικούς, ήδη από την εποχή αυτή, η τεχνική δεν περιορίζεται απλώς στην επίλυση πρακτικών ζητημάτων αλλά θεωρείται ως το (κατεξοχήν) μέσο εκπλήρωσης των κοινωνικών αναγκών: «Την συνολική σκοπιμότητα ρυθμίζει η Οικονομία, την ειδική η Τεχνική».³³ Και αν τους «τεχνικούς παρέσυρεν η προς την καθ' εαυτό τεχνικήν μελέτην προσήλωσις, ην εύρομεν με στεγανά τείχη αποκεχωρισμένην από την οικονομικήν ζωήν»,³⁴ καθίσταται άμεση ανάγκη «να επιδιωχθή η διεύρυνσις του ορίζοντος της χρησιμοποίησεως και της αρμοδιότητος του τεχνικού επιστήμονος, ο οποίος σήμερα είναι περιορισμένος εις μόνον τα ειδικά τεχνικά ζητήματα».³⁵

Με δεδομένη την προβληματική απορρόφηση των μηχανικών από την εγχώρια βιομηχανία,³⁶ αλλά και την περιορισμένη συμμετοχή τους στα μεγάλα τεχνικά έργα,³⁷ η δημόσια διοίκηση προσέφερε ασφαλές καταφύγιο στην τεχνική ελίτ που επιθυμούσε να εργάζεται στο δικό της και όχι σε αλλότρια αντικείμενα, απασχολώντας το 43,2% μηχανικών – μελών του Τ.Ε.Ε., το 1933.³⁸ Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι το νομοσχέδιο ίδρυσης του νέου «τεχνικού» υπουργείου Συγκοινωνίας (Ν. 276/1914), που μεταφέρει από το υπουργείο Εσωτερικών τη Διεύθυνση Δημοσίων Τεχνικών Υπηρεσιών, συντάσσεται από έναν μηχανικό,

32. «Η γνώμη της συντάξεως: Ζητούμεν από τους αναγνώστας μας να γίνωσιν απόστολοι μιας εθνικής κατηχήσεως», *Έργα*, Έτος IV, τχ. 95 (15 Μαΐου 1929), σ. 667, όπου εκεί επικρίνεται επίσης η νοοτροπία «των μεγάλων λαϊκών μαζών μιας νεοπαγούς σχετικής κοινωνίας ως η νεοελληνική, εν ή η μεγάλη πλειονότης των γόνων θεωρεί ακόμη ως το άκρον άωτον της κοινωνικής και πάσης άλλης ευτυχίας την υπό του τέκνου των απόκτησιν διπλώματος του Πανεπιστημίου. Κοινωνικά πλάναι άγρουσαι εις οικτρά και τραγικά ναύαγια».

33. Κ.Χ. Γεωργικόπουλος (καθ. Ε.Μ.Π.), «Το βραβείον της Ακαδημίας», *Τεχνικά Χρονικά*, Έτος Β'/III, αρ. 25 (1 Ιανουαρίου 1933), σ. 2.

34. *Ο.π.*, σ. 3.

35. Α. Ρουσόπουλος (καθ. Ε.Μ.Π.), «Αι 'θέσεις' των τεχνικών», *Τεχνικά Χρονικά*, Έτος Γ'/V, αρ. 52 (15 Φεβρουαρίου 1934), σ. 152.

36. Βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία. Μια αποτυχημένη συνάντηση», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηωσθήφ, τ. Β'1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 269-293.

37. Όπως σημειώνει ο καθηγητής και πρόεδρος του Πολυτεχνείου Ν. Κιτσίκης: «Δε δόθηκε ποτέ ευκαιρία στους Έλληνες μηχανικούς να εκτελέσουν τεχνικά έργα κάποιας σημασίας. Τα ολίγα μεγάλα έργα που έγιναν – παραγωγικά, υδραυλικά, λιμενικά, σιδηρόδρομοι, ηλεκτρικές και βιομηχανικές εγκαταστάσεις, ναυπηγεία – εκτελέστηκαν από ξένες εταιρείες που, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, απόφυγαν συστηματικά να χρησιμοποιήσουν Έλληνες τεχνικούς και να τους δώσουν ευκαιρία σε ανώτερη κάπως επιστημονική εφαρμογή των θεωρητικών τους γνώσεων». Ν. Κιτσίκης, «Η τεχνική παιδεία στο πλαίσιο της ανοικτοδόμησής», περ. *Ανταίος*, φωτοτυπική ανάπτυξη, ΕΛΙΑ 2000, τ. Α', σ. 42.

38. Μηχανικοί, ανώτατα στελέχη του δημοσίου τομέα, όπως ο Σπ. Αγαπητός, ο Αν. Δημητρακόπουλος, ο Α. Οικονόμου κ.ά. αρθρογραφούν συστηματικά στα περιοδικά του κλάδου.

τον Δ. Διαμαντίδη (θα είναι και ο πρώτος πολιτικός επικεφαλής του υπουργείου), με ειδικότητα συγκοινωνιολόγου αποκτηθείσα στη Γαλλία, ο οποίος είχε διακριθεί στην κατασκευή του λιμένος της Στυλίδας και αλλού. Στην περίπτωση αυτή έχουμε μια σαφή ταύτιση των στοχοθεσιών του κράτους με τη θεμελιώδη θέση μιας τεχνικής ελίτ του: ότι δηλαδή η ενίσχυση της αστικότητας είναι προϋπόθεση της εθνικής ανασυγκρότησης και ανάπτυξης, ότι η πόλη αποτελεί ένα ενιαίο οργανικό όλο, όχι μόνο φυσικό αλλά και κοινωνικό, που πρέπει να υπακούει στις αρχές της ορθολογικής-λειτουργικής οργάνωσης του χώρου και των ανθρώπων της και ότι όλο αυτό το σύνθετο σχέδιο πρέπει να ανατεθεί στους «ειδικούς» επιστήμονες οι οποίοι θα επιβλέψουν και την εφαρμογή του.³⁹ Η εμπιστοσύνη στους μηχανικούς ενισχύεται επί υπουργίας του διανοούμενου Α. Παπαναστασίου που στελεχώνει με περισσότερο και καλύτερο, εξειδικευμένο προσωπικό το υπουργείο (στο Συμβούλιο Δημοσίων Έργων μετέχουν καθηγητές του Ε.Μ.Π.,⁴⁰ ενώ το 1918 ο Ν. Κιτσίκης, ως διευθυντής Δημοσίων Έργων, συστήνει πέντε ειδικά γραφεία μελετών εντός της διεύθυνσής του).⁴¹

Ωστόσο, ως νεήλδεις του κοινωνικού πεδίου, οι μηχανικοί έχουν να αντιπαλέψουν με πολλές ανταγωνιστικές ομάδες ανώτερες αλλά και κατώτερες στην κοινωνική ιεραρχία, οι οποίες έχουν αναθρέψει και παγιώσει ένα «καθεστώς αλήθειας» παραδοσιακού τύπου. Μια παραδειγματική περίπτωση της σύγκρουσης ενός εκσυγχρονιστικού με ένα παραδοσιακό («καθεστώς αλήθειας») είναι η αντιπαλότητα των μηχανικών με την κατώτερη κοινωνικοεπαγγελματική ομάδα των εμπειροτεχνών, ειδικά των απόφοιτων των Σχολείων Εργοδηγών («Μικρό Πολυτεχνείο» που λειτουργεί από το 1920), τη δεκαετία του '20 και '30. Έτσι, για παράδειγμα, οι μηχανικοί διατυπώνουν έντονες επιφυλάξεις για την ίδρυση της Σιβιτανειδείου Σχολής Τεχνών και Επαγγελματών τον Ιούλιο του 1926, θεωρώντας ότι μέσω της σχολής θα δημιουργηθεί στη χώρα άλλη μια

39. Από αυτή την άποψη δεν πρέπει να μας ξενίζει η παρουσία ενός τόσο εξειδικευμένου εγχειριδίου όσο εκείνο του Βρετανού πολεοδόμου P. Geddes, *Cities in Evolution. An introduction to the town planning movement and to the study of cities*, Λονδίνο 1915, στην προσωπική βιβλιοθήκη του Α. Παπαναστασίου· η πληροφορία αναφέρεται από την Βίλμα Χαστάογλου, «Η ανάπτυξη της νεοελληνικής πόλης: Η σύλληψη της μοντέρνας πόλης και ο εκσυγχρονισμός του αστικού χώρου», στο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος - Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1992, σ. 102, υποσημ. 32.

40. Όπως αναφέρεται στο νόμο 972 / 21.10.1917, μετέχουν «οι εκ των εν ταις Ανωτάταις Σχολαίς του Ε.Μ.Π. καθηγητών, οι κατέχοντες έδρας των λιμενικών και υδραυλικών έργων, των σιδηρών γεφυρών, στεγών και έργων εκ σιδηροπαγούς σκυροκονιάματος, της χωματουργίας, οδοποιίας, λιθίνων και ξυλίνων γεφυρών, της κτιριολογίας, αρχιτεκτονικής πόλεων και της αρχιτεκτονικής».

41. Βλ. Β. Χαστάογλου, *ό.π.*, σ. 96, υποσημ. 9.

εστία (εν μέσω πολλών διαφορετικών άλλων) παραγωγής εμπειροτεχνών.⁴²

Τη μάχη ενάντια στην εμπειρική κατάκτηση, διάχυση και εφαρμογή της γνώσης από μη ειδικευμένους επαγγελματίες θα τη δώσει ο κλάδος των μηχανικών σε δύο αλληλοτενόμενα επίπεδα: αφενός ενισχύοντας την ανώτατη τεχνική εκπαίδευση με την αναδιοργάνωση του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου το 1917,⁴³ στο οποίο δινόταν η δυνατότητα άσκησης άμεσου ελέγχου της μέσης και κατώτερης εκπαίδευσης (μέσω της προσάρτησης στο Ε.Μ.Π. τριών σχολών μέσης τεχνικής εκπαίδευσης⁴⁴ και της συμμετοχής του Τ.Ε.Ε. στο Διοικητικό Συμβούλιο της Σιβιτανιδείου Σχολής, κατώτερης εκπαίδευσης),⁴⁵ αφετέρου με τη νομοθετική κατοχύρωση διαφόρων ειδικοτήτων του επαγγέλματος του μηχανικού (π.χ. νόμοι 4663 του 1930 και 6422 του 1934) και την ίδρυση του Ταμείου Συντάξεως Μηχανικών και Εργοληπτών Δημοσίων Έργων (νόμος 6276 του 1934).

Ταυτόχρονα, έχει να συγκρουσθεί με διακεκριμένες και ήδη καθιερωμένες familles d'esprit όπως οι νομικοί, που επίσης διεκδικούν ή μάλλον διαφεντεύ-

42. Εκφραστές της συντεχνιακής αυτής καχυποψίας είναι τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της Σχολής (καχυποψία εκφρασθείσα ήδη από την πρώτη συνεδριάσή του, τον Ιανουάριο του 1927) και καθόλου τυχαία πρόσωπα, όπως ο γαλλοτραφής καθηγητής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου Κ. Βέης (μάλιστα στην έδρα της «Οργανικής Χημικής Τεχνολογίας και της Γεωπονικής Χημείας», που σημαίνει ότι κατά έναν τρόπο συμβαδίζουν οι ιδιότητες μηχανικού και γεωπόνου) και τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών από το 1926, ο Πατρινός, επίσης καθηγητής Ε.Μ.Π., Ι. Θεοφανόπουλος (στην έδρα «Στοιχείων μηχανών και λεβήτων») και διευθυντής Έλξεως και Υλικού της Εταιρείας Σιδηροδρόμων Πελοποννήσου (1917-18) αλλά και σύμβουλος της Διοικούσας Επιτροπής του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, και ο πρώτος πρόεδρος του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (1925-27), Η. Αγγελόπουλος, εισηγητής του σιδηροπαγούς σκυροδέματος (μπετόν αρμέ) στην Ελλάδα (από τους πρώτους Έλληνες αποφοίτους της École des Ponts et Chaussées)· για όλα αυτά βλ. τη μονογραφία της Αλίκης Βαξεβάνογλου, *Σιβιτανιδείος Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων. Από την ίδρυση στην καθιέρωση*, Αθήνα, έκδοση Σιβιτανιδείου Δημοσίας Σχολής, 2005, σ. 49-55.

43. Με το νόμο 388 του 1914, το Σχολείο Βιομηχανών Τεχνών, που ως τότε υπαγόταν στο Υπουργείο Εσωτερικών, μετονομάστηκε σε Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και πέρασε στην αρμοδιότητα του υπουργείου Συγκοινωνίας, Διεύθυνση Δημοσίων Έργων.

44. Τα σχολεία αυτά, μέσης τεχνικής εκπαίδευσης, ιδρύθηκαν με τους Νόμους 388 του 1914 και 980 του 1917 οπότε και ξεκίνησε η λειτουργία τους, και μετονομάστηκαν σε «Σχολεία Εργοδηγών του Ε.Μ.Π.» με το Νόμο 4785 του 1930. Βλ. Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1996, σ. 143-144.

45. Επιπλέον, το Ε.Μ.Π. αναλάμβανε να διοργανώνει εξετάσεις για να δώσει την ιστιμία σε διπλωματούχους ανωτάτων ιδρυμάτων του εξωτερικού, ομοταγών των σχολών του Μετσόβιου Πολυτεχνείου, ενώ από το 1933, γνωμοδοτεί στην Κεντρική Επιτροπή Αλλοδαπών του υπουργείου Εσωτερικών για κάθε αίτηση αλλοδαπού μηχανικού που ζητούσε άδεια παραμονής για να εργαστεί στην Ελλάδα, βλ. Αλίκη Βαξεβάνογλου, *ό.π.*, σ. 134 και 150.

ουν από παλαιότερα κομβικά σημεία των κεντρικών μηχανισμών παραγωγής της αλήθειας – ιδίως μέσω της κυριαρχίας τους στο πεδίο της πολιτικής. Εδώ οι ισορροπίες είναι καταφανώς εις βάρος των μηχανικών, όπως παραδέχεται το περιοδικό *Έργα*, που εκτιμά ότι ο κλάδος των νομικών την περίοδο αυτή αριθμεί περίπου είκοσι με τριάντα χιλιάδες μέλη ενώ άλλοι τόσοι είναι οι γιατροί, όταν οι μηχανικοί είναι μόλις χίλιοι πεντακόσιοι και οι γεωπόνοι κάπου εκατόν πενήντα.⁴⁶ Και, όπως φαίνεται, οι νομικοί δεν είναι έτοιμοι να μοιραστούν με άλλους το χώρο από όπου αντλούν την κοινωνική τους ισχύ. Έτσι, πριν καν προλάβει να την εφαρμόσει, το Τ.Ε.Ε. θα χάσει το 1926 τη δικαιοδοσία που του έδινε ο ιδρυτικός του νόμος να επιλύει διαφορές που προέκυπταν μεταξύ των μελών του και ιδιωτών (ή και μεταξύ ιδιωτών) σχετικά με τεχνικά προβλήματα. Η δικαιοδοσία αυτή θα περάσει και πάλι στα χέρια των άσχετων σε τέτοια ζητήματα δικηγόρων και δικαστών.⁴⁷ Κάποτε δε ο υπέρπων ανταγωνισμός των δύο αυτών κοινωνικοεπαγγελματικών ομάδων γινόταν τόσο απροκάλυπτος, που ένας πρώην πρωθυπουργός, δικηγόρος στο επάγγελμα,⁴⁸ έφθανε ως το σημείο να αμφισβητήσει στους μηχανικούς την ικανότητα να διοικούν μεγάλους οργανισμούς.

Ας αναφερθεί παρενθετικά, ότι ανάλογη ήταν και η αντιμετώπιση που επιφύλασσαν οι νομικοί και στους γεωπόνους, όπως διαφαίνεται από υπόμνημα που απέστειλαν οι τελευταίοι στον Υπουργό Γεωργίας το 1919 ζητώντας την ηθική και υλική βελτίωση της θέσης τους.⁴⁹ Όπως μάλιστα σχολιάζει ο γεωπόνος Δ. Μάργης, ο οποίος αξίζει να σημειωθεί ότι με αφορμή το γεγονός αυτό μέμφεται τους συναδέλφους του για τη μονομέρεια που χαρακτήριζε τον κλάδο,⁵⁰ σύμπτωμα αυτής της αντιμετώπισης εκ μέρους των νομικών ήταν και το τραγελαφικό οι γεωπόνοι του κράτους να υπηρετούν μέχρι το 1910 (αυτό ... νομικών Τμηματάρχην της Γεωργίας) στο Υπουργείο Εσωτερικών, με την

46. Για την ακρίβεια, στα μητρώα του Τ.Ε.Ε. το 1933 είναι καταγεγραμμένοι 2.035 μηχανικοί εκ των οποίων το 50,5% είναι πολιτικοί μηχανικοί και το 10,4% αρχιτέκτονες μηχανικοί, βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 284-285.

47. Α. Βαξεβάνογλου, *ό.π.*, σ. 131.

48. Πρόκειται για τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, πρωθυπουργό από τον Οκτώβριο του 1924 ως τον Ιούνιο του 1925 και πολλάκις υπουργό: βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 290.

49. Σύμφωνα με το υπόμνημα, οι γεωπόνοι «εγένοντο αντικείμενον παραγκωνισμού εν τη διεύθυνσει και διαχειρίσει των γεωργικών ζητημάτων και υπηρεσιών, καταδικασθέντες και υποχρεωθέντες να χρησιμεύσουν ως απλά όργανα και γέφυρα αναδείξεως των καταλληλώς εκμεταλλευθέντων την εργασίαν αυτών ξένων προς τον κλάδον στοιχείων», *Αγροτική Οργάνωσις* 1 (Αύγουστος 1919) 367.

50. Την εμμονή δηλαδή στην εσφαλμένη αντίληψη ότι η γεωπονία είναι «μόνον ή και κυρίως έστω εφαρμογή φυσικών επιστημών», που αποτελούσε, κατά την άποψή του, «αυτόχρονα αυτοκτονίαν των γεωπόνων», στο *ίδιο*, σ. 369.

«αστεϊάν δικαιολογίαν» ότι οι γεωπόνοι «έχοντες μόνον τεχνικάς γνώσεις ... δεν είχαν το ... διοικητικόν, το οποίον απήτει η διεύθυνσις των γεωργικών πραγμάτων της χώρας!...». Ο ίδιος συμπληρώνει ότι η αντίληψη αυτή και «το μονοπώλιον των νομικών» εξακολουθούσε ακόμη να ισχύει, παρόλο που ο Υπουργός Γεωργίας Γ. Καφαντάρης είχε δηλώσει στη Βουλή και στον τύπο ότι «πρέπει να είνε γεωπόνος και αυτός ο υπουργός της Γεωργίας».⁵¹

Κοντολογίς, ο πολυμέτωπος αυτός αγώνας των μηχανικών, όπως αντίστοιχα και των γεωπόνων, θα προχωρήσει μέσα από περήφανες κατακτήσεις⁵² αλλά και ταπεινωτικές ήττες, που θα υποστούν ακόμη και από τους κοινωνικά κατώτερους εμπειροτέχνες,⁵³ ήττες που έρχονταν να θυμίσουν πόσο αμφίσημο και αβέβαιο στην κατάληξή του ήταν το εγχείρημα του εκσυγχρονισμού στην ελληνική κοινωνία του μεσοπολέμου.

3. Η υποχώρηση και η κληρονομιά της χειραφέτησης

Το ερώτημα που αιωρείται μετά την έκθεση των παραπάνω είναι γιατί από μια δεδομένη στιγμή και ύστερα οι έως τότε οργανικοί διανοούμενοι της πολιτικής εξουσίας θεωρούνται «εχθροί» από την τελευταία, η οποία μάλιστα θέτει σε κίνηση, όπως είδαμε, τη διαδικασία αρχικά του περιορισμού του πεδίου ελέγχου τους και σε ορισμένες περιπτώσεις την επαγγελματική τους εξόντωση.

Το κοινότοπο θα ήταν να αντιμετωπίσουμε τη σύγκρουση ως μια τυπική εκδοχή του προαιώνιου, δηλαδή υπερϊστορικού, ανταγωνισμού του κράτους και

51. Αναφέρεται επίσης και σε άλλες περιπτώσεις «δικηγοροκρατίας», όπως για παράδειγμα τον παραγκωνισμό των γεωπόνων από την μελέτη και τον καταρτισμό των αγροτικών νομοσχεδίων της αγροτικής μεταρρύθμισης, παρόλο που ήταν περισσότερο αρμόδιοι ως έχοντες άμεση επαφή με το αντικείμενο, «καταδικασθέντες να χρησιμεύσουν ως απλά όργανα εκτελέσεως διαταγών συντασσομένων υπό δικηγόρων και κυρίως ως εκτιμηταί αγροτικών κτημάτων, αλλά και ως εξιλαστήρια θύματα διαφόρων ... διοικητικών αναρμοδιότητων», στο ίδιο, σ. 368-369.

52. Για παράδειγμα, με το Νόμο 3786 του 1929 δίνεται το δικαίωμα εκλογής ενός μέλους της Γερουσίας από τις τάξεις των μηχανικών (έδρα που κατείχε από το 1929 ως το 1935 ο καθηγητής του Ε.Μ.Π. και πρόεδρος του Τ.Ε.Ε. το 1931-35, Ν. Κιτσικής – αργότερα θα υποστεί διώξεις από το μεταξικό καθεστώς). Επίσης, κατορθώνει να συμμετάσχει σε οργανισμούς όπως ο Οργανισμός Λιμένος Πειραιώς, το Ανώτατο Συγκοινωνιακό Συμβούλιο, πετυχαίνει να στερήσει τον τίτλο του μηχανικού από τους πτυχιούχους της Ανώτατης Γεωπονικής Σχολής αλλά και τη δυνατότητα στους αξιωματικούς του Μηχανικού να ασκούν το επάγγελμα του πολιτικού μηχανικού και του αρχιτέκτονα, κ.ά.

53. Αν και το Τ.Ε.Ε. κατόρθωσε να ψηφιστούν νόμοι (π.χ. Ν. 6434/1934) που απαγόρευαν την άσκηση επαγγέλματος στους εμπειροτέχνες τουλάχιστον στη μεγαλύτερη περιοχή της πόλης των Αθηνών και πάντως όχι σε κτήρια άνω των δύο ορόφων, αν δεν είχαν περάσει κάποιες σχετικές πρακτικές εξετάσεις, αυτοί οι νόμοι ουδέποτε εφαρμόστηκαν, βλ. Αλίχη Βαξεβάνογλου, ό.π., σ. 142-143.

των χειραφετημένων από το ίδιο ελίτ. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, θα προϋπέθετε μια δημόσια διοίκηση αυτονομημένη και από την εκάστοτε κυβέρνηση και από τις διάφορες οικονομικές και άλλες ελίτ που αγωνίζονται να το κατακτήσουν. Τα πράγματα στην περίπτωση του ελληνικού μεσοπολέμου εμφανίζονται όμως πιο σύνθετα.

Εδώ, τα διάφορα πολιτικά και κοινωνικά υποκείμενα, τα κόμματα, η κυβέρνηση, το κράτος και η κοινωνία πολιτών πρέπει να αντιμετωπιστούν σχεσιακά, να καταδειχτεί δηλαδή ότι το καθένα ξεχωριστά ως δομικά στοιχεία ενός συστήματος και όλα μαζί ως συστημική δομή είναι προϊόντα της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης. Με αυτό κατά νου, διαπιστώνουμε ότι την περίοδο 1916-1922, ως αποτέλεσμα της εμφύλιας σύγκρουσης των δύο μεγάλων πολιτικών παρατάξεων, το κράτος έχει απολέσει το συνεκτικό του ρόλο επί του κοινωνικού σώματος, ενώ μεγάλο μέρος της κεντρικής δημόσιας διοίκησης αρχίζει μετά το 1922 να κυριαρχείται από ισχυρούς κυβερνητικούς πάτρωνες στο όνομα της εξυπηρέτησης των πελατειακών τους σχέσεων με τις παντοειδείς απαιτήσεις των διαφόρων κοινωνικών ομάδων και επαγγελματιών συντεχνιών (εδώ, όπως έχουμε δει ήδη, επιβιώνουν ακόμη ορισμένοι χώροι που προστατεύονται από σχετικά αυτονομημένους ευπατρίδες *Hommes d'État*). Έτσι, το ρόλο του συνεκτικού υποκειμένου αναλαμβάνει η εκάστοτε κυβέρνηση χωρίς όμως να διαθέτει την αναγκαία συνέχεια (πόσο μάλλον που οι κυβερνητικές αλλαγές είναι συχνότατες), ιδιότητα που διαθέτει εκ της συστάσεώς του το κράτος. Ταυτόχρονα, τότε φαίνεται να ξεκινά και η πρακτική της διεύρυνσης του δημόσιου τομέα (π.χ. με την ίδρυση τραπεζών και συνεταιρισμών) που σύντομα θα αποτελέσει προνομιακό πεδίο εκμετάλλευσης από την πλευρά της πολιτικής διευθυντικής τάξης.⁵⁴ Εν κατακλείδι, η πολιτική ελίτ υποτάσσεται στις άπειρες μικροεπιθυμίες μιας κοινωνίας που βρίσκεται σε συνεχή τροχιά οριζόντιας αλλά και κάθετης κινητικότητας, όχι μόνο στο συμβολικό χώρο του κοινωνικού αλλά και στον πραγματικό χώρο της εθνικής επικράτειας.

Ιδιαίτερα το στοιχείο της συνενοχής πολιτικής ελίτ και μικροαστικών στρωμάτων μπορεί να διαπιστωθεί με καθαρότητα στην υπόθεση του πολεοδομικού και αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και επανασχεδιασμού των νέων και παλαιότερων πόλεων. Αν εξαιρεθεί η «παρθένα» πόλη της Θεσσαλονίκης στα πρώτα χρόνια της ανοικοδόμησής της μετά την καταστροφή του 1917, ο οικισμός της

54. Βλ. Πέτρος Πιζάνιας, «Ακέφαλα υποκείμενα. Περιήγηση στις πολιτικές σχέσεις με οδηγό την υποκειμενικότητα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 4 (Οκτ. 1994) 25-57 και Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και Κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα-Κομοτηνή, έκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1982, ενώ για μια ιστορική κοινωνιολογία του Κράτους βλ. Β. Badie - P. Birnbaum, *Sociologie de l'Etat*, Παρίσι, Bernard Grasset, 1982, ιδίως το Β' και Γ' μέρος.

Τζουμαγιάς (ή Ηράκλειας) Σερρών⁵⁵ (γενικώς διασώζεται, ως ένα βαθμό, ο γεωγραφικός χώρος της Βόρειας Ελλάδας, ο οποίος, μετά την προσάρτησή του στο ελληνικό κράτος, υπόκειται σε μια συνολική ρύθμιση του χώρου και της φυλετικής - κοινωνικής διαστρωμάτωσής του στο όνομα της εθνικής ομογενοποίησης),⁵⁶ καθώς και μερικά προάστια της Αθήνας που όμως ήταν προϊόντα φωτισμένων ατομικών πρωτοβουλιών (π.χ. του Α. Νικολούδη στο Παλαιό και Νέο Ψυχικό, του Βάλλβη στην Ηλιούπολη, του Σπ. Αγαπητού στην Εκάλη, ή τις αντίστοιχες προσπάθειες ορισμένων αστών Σμυρναίων προσφύγων στη Νέα Σμύρνη από το 1923 ως το 1928),⁵⁷ το φιλόδοξο «πρόγραμμα» εξαστισμού των μηχανικών δεν εφαρμόσθηκε παρά μόνο με σοβαρές εκπτώσεις, τέτοιου όμως βαθμού που άλλαξαν άρδην την ουσία του. Δεν ήταν μόνο οι ασύμπτωτες τροχιές τους με την υπόλοιπη κοινωνία, με την οποία τη χώριζαν δυσθεώρητες πολιτισμικές διαφορές. Το κυριότερο αίτιο της αποτυχίας τους, σε αυτό το σημείο, ήταν ότι η πολιτική εξουσία τους τράβηξε το χαλί κάτω από τα πόδια με την απροθυμία της να επιβάλει ένα σαφές και συνεκτικό νομοθετικό πλαίσιο στην εγχώρια οικιστική ανάπτυξη. Όπου είχε να αντιμετωπίσει πιο σύνθετες κοινωνικές παραμέτρους και άρα περισσότερες και πιο διάσπαρτες και αλληλοσυγκρούμενες αντιδράσεις, όπως στην περίπτωση του νέου πολεοδομικού σχεδίου Αθηνών (ιδίως μετά την μαζική έλευση των προσφύγων), όλες οι προσπάθειες ορθολογικού σχεδιασμού απέτυχαν, επιβεβαιώνοντας τα μικρά περιθώρια δεξίωσης του νεωτερικού πνεύματος κυρίως στην Παλαιά Ελλάδα.⁵⁸ Άλλες ήταν οι βουλές των ελίτ, άλλες οι προσδοκίες και οι επιδιώξεις μεγάλου μέρους του εθνικού σώματος.

55. Αποτελεί τον κατεξοχήν βενιζελικό οικισμό και το μοναδικό, άλλωστε, που κατάφερε να ολοκληρωθεί σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό (ξεκίνησε το 1919 και ολοκληρώθηκε μετά την επάνοδο των βενιζελικών στην εξουσία το 1928). Βλ. Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β'1, επιστ. επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 93.

56. Βλ. Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου - Νίκος Παπαμίχης, «Ρύθμιση του χώρου: Πολιτικές πρωτοβουλίες και θεσμικές ρυθμίσεις», στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος - Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός...*, ό.π., σ. 113-132.

57. Βίλμα Χαστάογλου, «Η ανάδυση της νεοελληνικής πόλης: Η σύλληψη της μοντέρνας πόλης και ο εκσυγχρονισμός του αστικού χώρου», στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος - Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός...*, ό.π., σ. 104, υποσημ. 42, και σ. 106, υποσημ. 45. Σχετικά με την πρωτοβουλία της ομάδας αστών Σμυρναίων προσφύγων, αξιοποιείται η πληροφορία της Β. Γκιζέλη, «Μετασχηματισμοί του περιβάλλοντος και 'κοινωνική δυναμική' στη νεοελληνική πόλη», *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Πρακτικά διεθνούς συμποσίου, τ. Α', Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1985.

58. Τα σχέδια αμφότερων των τεχνικών επιτροπών, του 1917 και του 1929, δεν εγχρίθησαν από την πολιτική ηγεσία, όπως απορρίφθηκαν και οι προτάσεις του Τεχνικού Προγράμματος του Δήμου Αθηναίων το 1934-5.

Οι πρωταγωνιστές της περιορισμένης αγροτικής εξόδου του μεσοπολέμου⁵⁹ και κυρίως το μεγάλο κύμα προσφύγων εποίκων (αγροτών σε μεγάλο βαθμό) που έφθασαν στην πόλη σπρωγμένοι από έξω-οικονομικά κριτήρια, και άρα χωρίς προλεταριακή προδιάθεση, μετέφεραν μαζί τους την πανίσχυρη ιδεολογία του «μικρονοικοκύρη» όπως αυτή αποτυπώνεται μάλιστα και στον πολιτικό λόγο της τότε συντηρητικής παράταξης. Επιπλέον, εξαιτίας των πιεστικών αναγκών της άμεσης εγκατάστασής τους, επέδρασαν καταλυτικά στην επιτάχυνση των διαδικασιών αστικοποίησης και επέκτασης των σχεδίων πόλεων σε περιοχές που διατηρούσαν μέχρι τότε το γεωργικό τους χαρακτήρα.⁶⁰ Το γεγονός αυτό, εκτός των άλλων, μορφοποιήθηκε αρχιτεκτονικά στα άνευ σχεδίου λιλιπούτεια «σπιτάκια» που κατέκλυζαν άναρχα τις διάφορες λαϊκές γειτονιές της μεσοπολεμικής πρωτεύουσας, καθώς και στο θεσμό της οριζόντιας ιδιοκτησίας με τα μικρά τυποποιημένα διαμερίσματα της ασφυκτικής αθηναϊκής αστικής πολυκατοικίας –του νέου «δόγματος» που επικράτησε απόλυτα στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του αστικού χώρου μετά το 1929.⁶¹ Η μικροαστική αυτή πλημμυρίδα οδήγησε στον κατακερματισμό του χώρου με βάση τη μικρή οικιστική μονάδα και την οικογενειακού τύπου εκμετάλλευση (δηλαδή τη μικροϊδιοκτησία),⁶² καταπνίγοντας κάθε ορθολογικό σχεδιασμό ανάπτυξης, στην

59. Ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος υποστηρίζει ότι ως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ο ελληνικός αγροτικός χώρος δεν τροφοδοτεί την πόλη με άφθονο εργατικό δυναμικό (το συγκρατεί στην ενδοχώρα ή τροφοδοτεί κυρίως τη μεγάλη υπερ-ατλαντική μετανάστευση), κάτι που θα συμβεί μόνο μετά τις δύο μεγάλες εθνικοκοινωνικές κρίσεις, τη Μικρασιατική Καταστροφή και τον εμφύλιο πόλεμο του 1945-1949, βλ. «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη», στο *Νεοελληνική πόλη...*, ό.π., τ. Β', σ. 521-531.

60. Βλ. Άννα Παπασταματίου-Σαρηγιάννη, «Επιδράσεις της αγροτικής μεταρρύθμισης και της αποκατάστασης των προσφύγων στο καθεστώς γαιοκτησίας στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας στο Μεσοπόλεμο. Το παράδειγμα του Μαρούσιου», στο *Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική Πόλη. Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 2005, σ. 111-119.

61. Και σε αυτή την περίπτωση ηττάται η πρωτοπορία και η πειραματική αναζήτηση από το συμβιβαστικό εκσυγχρονιστικό πνεύμα υπέρ της άμεσης επίλυσης των επιτακτικών αναγκών στέγασης μετά το 1922: με αφορμή μια αντιπαράθεση αρχιτεκτόνων το 1932-3 για τη στέγαση υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας σε συνοικισμό της Αθήνας, επικρατεί κοινωνικά η πρόταση του καθηγητή του Ε.Μ.Π. Κ. Μπίρη, που προωθεί το μοντέλο της αστικής πολυκατοικίας έναντι της πρότασης του αστικού συνοικισμού από τον πρωτοπόρο αρχιτέκτονα Στ. Παπαδάκη, δηλ. ενός 14όροφου ενιαίου συγκροτήματος 350 κατοικιών σε σχήμα Π που προσέφερε διπλάσιο χώρο σε κάθε χρήστη του: βλ. Δημήτρης Παπαλεξόπουλος, «Τεχνικός και σχεδιασμός του χώρου: Πρωτοπορία ή εκσυγχρονισμός. Με αφορμή δύο προτάσεις για την κατοικία των μεσαίων στρωμάτων», στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος - Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός ...*, ό.π., σ.133-139.

62. Φυσικά, η μικροϊδιοκτησία αποτέλεσε τη βάση της ανάπτυξης και στην ύπαιθρο, όπως είδαμε, μόνο που εκεί υπάκουσε σε μεγαλύτερο βαθμό σε ένα κεντρικό πολιτικό σχέδιο.

πλειονότητα των περιπτώσεων. Η υποχώρηση αυτή έναντι των αρχικών στόχων αφορά κυρίως την ιδιωτική κατοικία και τους αρχιτέκτονες, εκ των οποίων ορισμένοι επιφανείς είχαν ήδη νοθεύσει τον μοντερνισμό τους με την αναζήτηση της περίφημης «ελληνικότητας» (π.χ. Δ. Πικιώνης, Ν. Μητσάκης).⁶³ Οι πολλοί ανώνυμοι θα υποταχθούν εν πολλοίς στις επιθυμίες των εργολάβων βάζοντας ίσως μια πινελιά δημιουργικότητας στις εισόδους και τα μπαλκόνια των πολυκατοικιών.⁶⁴ Στα μεγάλα έργα η παρέμβαση των εκσυγχρονιστών, ιδίως στη Βόρεια Ελλάδα όπως είδαμε, ανέδειξε πληρέστερα τις προθέσεις τους, αν και εδώ η κοινωνική χρήση της όποιας καινοτομίας συχνά λειτουργούσε απαξιωτικά για την ίδια την καινοτομία.

Περισσότερο αποτελεσματική και αξιόπιστη, τουλάχιστον σε επίπεδο προθέσεων, ήταν η απόπειρα εφαρμογής ενός κεντρικού σχεδιασμού στη διαμόρφωση του αγροτικού ιδιοκτησιακού καθεστώτος και στη χρήση της γης που επιχειρήθηκε, με την αγαστή συνεργασία γεωπόνων και μηχανικών, κυρίως στη Θεσσαλία και τη Β. Ελλάδα μετά τη διάλυση της μεγάλης ιδιοκτησίας, με την αγροτική αποκατάσταση των ακτημόνων και την εγκατάσταση των προσφύγων. Εδώ οι υποδοχές ήταν περισσότερο κατάλληλες και ευνοϊκές για τη διαμόρφωση ενός οικονομικού και παραγωγικού μοντέλου εξαρχής προσανατολισμένου στις ανάγκες και προτεραιότητες της αγροτικής ανάπτυξης. Εντούτοις, και εδώ στην πορεία παρατηρούμε τις ίδιες στρεβλώσεις που λίγο πολύ συναντάμε και στην ανάπτυξη του αστικού χώρου: υπερβολικός κατακερματισμός του κλήρου, δημιουργία μικρών και αντιπαραγωγικών οικογενειακών μονάδων και διαμόρφωση ενός άναρχου οικιστικού πλαισίου, το οποίο στις απώτερες απολήξεις του αντανάκλα τις αλλοιώσεις του αστικού οικιστικού πλέγματος (αυθαίρετη δόμηση, καταπάτηση δημόσιας γης, ελλείψεις σε δίκτυα υποδομών και κοινόχρηστων χώρων κλπ.). Με τον τρόπο αυτό απαξιώθηκε στην πράξη ένα από τα πιο φωτεινά παραδείγματα σύγκλισης του επιστημονικού ορθολογικού σχεδιασμού με τις ανάγκες και απαιτήσεις της αγροτικής κοινωνίας και τις προτεραιότητες ανάπτυξης του πρωτογενή τομέα. Ως συνέπεια, φάνταζε σχεδόν αναγκαστική η αγροτική έξοδος για μια μεγάλη μερίδα αναξιοπαθούντων της ελληνικής υπαίθρου, έξοδος που βέβαια θα λάβει μεγαλύτερη έκταση τη μεταπολεμική περίοδο.

Οι διαδικασίες αυτές, στη διάρκεια του μεσοπολέμου, θα καταλήξουν μέσα από σκολιούς δρόμους σε μια διαδικασία ενσωμάτωσης της νεοεισελθούσας ελίτ εντός της κυρίαρχης τάξης. Όχι όμως χωρίς βαριές απώλειες. Οδηγώντας

63. Δημήτρης Φιλιππίδης, «Εκσυγχρονισμός στην αρχιτεκτονική και πολυδομία του μεσοπολέμου», στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος - Χρ. Χατζημωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός ...*, ό.π., σ. 141-147.

64. Βλ. Θεανώ Φωτίου, «Αρχιτεκτονικά πρότυπα στην σύγχρονη Αθήνα. Η περίπτωση της αστικής πολυκατοικίας και η μορφολογία της πόλης», στο Γκυ Μπουρζέλ (επιμ.), *Η Νεοελληνική Πόλη*, Αθήνα, Εξάντας, 1989, σ. 79-93.

τη συγκρουσιακή λογική οργάνωσης του πολιτικού πεδίου του μεσοπολέμου στις έσχατες συνέπειές της, το μεταξικό καθεστώς θα συνεχίσει την πρακτική της εξόντωσης των (δυνητικών) αντιπάλων του (βλ. αποτάξεις καθηγητών στο Πολυτεχνείο, κατάργηση και μεταφορά της Γεωπονικής Σχολής Αθηνών, αναβολή επ' αόριστον των αρχαιρεσιών στο Τ.Ε.Ε. κλπ.), πρακτική που είχαν ξεκινήσει να εφαρμόζουν πρώτες μετά το 1909 η βενιζελική και αντιβενιζελική παράταξη κατά τις διάφορες εναλλαγές τους στην κυβερνητική εξουσία. Το κεντρικό εκσυγχρονιστικό σχέδιο που είχε κινητοποιήσει τα δυναμικότερα στοιχεία της κοινωνίας έχει πλέον οριστικά μετατραπεί σε στρατηγική εξοικονομικού πολιτικού ελέγχου των χειραφετημένων κοινωνικών ομάδων. Εφεξής, και για τέσσερις τουλάχιστον δεκαετίες, πλάι στο ανολοκλήρωτο «τεχνικόν κράτος» και το δυσεκπλήρωτο («κράτος πρόνοιας»), έρχεται να προστεθεί και το «κράτος φύλαξ» από τους «εχθρούς του καθεστώτος».⁶⁵ Οι γεωπόνοι θα απολέσουν εν μέρει, αλλά όχι απόλυτα, τη δυνατότητα άσκησης επιρροής στις παραγωγικές σχέσεις της υπαίθρου ενώ από την πλευρά τους οι μηχανικοί θα χρειαστεί να περιμένουν τη μεταπολεμική οικοδομική έκρηξη των μεγάλων αστικών κέντρων για να ενισχύσουν, ως επαγγελματική ομάδα, το κοινωνικό τους κύρος, αν και εκεί η «αυθεντία» τους θα υπηρετήσει σε μεγάλο βαθμό την επέλαση των μικροαστικών στρωμάτων πρώτης γενιάς στο αστικό τοπίο. Η αποτυχία μπορεί να φαντάζει βαριά στο συνολικό επίπεδο, απέμειναν όμως κάποιες νησίδες («αντίστασης») στην περιρρέουσα ιδεολογία που θα διευρυνθούν και θα ενταθούν ως τη γερμανική κατοχή.⁶⁶

Ο αρχιτέκτονας Άρης Κωνσταντινίδης (1913-1993) συνιστά μια από τις πιο εμβληματικές περιπτώσεις του νέου τύπου ειδικού και πολιτικού διανοούμενου που γαλουχείται μέσα σε αυτό το κλίμα χειραφέτησης του μεσοπολέμου και ωριμάζει στη μεταπολεμική περίοδο. Με το κύρος του ειδικού θα επιχειρήσει, ήδη από την περίοδο της γερμανικής κατοχής, παρεμβάσεις πολιτικού χαρακτήρα στο δημόσιο διάλογο ενεργώντας ως «διαφωτιστής» του κλάδου του αλλά και της κοινωνίας.⁶⁷ Οι αρχιτέκτονες (οφείλουν να) εκπληρώνουν

65. Αντώνης Λιάκος, «Από κράτος φύλαξ εις κράτος πρόνοιας»; Οι παράμετροι της εργατικής πολιτικής στο μεσοπόλεμο», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α. - Μουσείο Μπενάκη, 1988, σ. 169-185.

66. Βλ. Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942*, ειδικά την Εισαγωγή και το Κεφάλαιο Α': «Οι κληρονομίες», Αθήνα, Πολίτης, 1993, σ. 23-57.

67. «Να διαφωτίσουμε την κοινωνία μας δεν είναι βέβαια και τόσο εύκολο, είναι όμως κατορθωτό όταν εμείς σταθούμε αντάξιοι του ονόματός μας και της αποστολής μας», στη συλλογή κειμένων του Α. Κωνσταντινίδη, *Για την αρχιτεκτονική. Δημοσιεύματα σε εφημερίδες, σε περιοδικά και σε βιβλία 1940-1982*, Αθήνα, Άγρα, 2004, σ. 101-103. Πρώτη δημοσίευση: «Για την αρχιτεκτονική», *Ο Αρχιτέκτων* (Νοέμ.-Δεκ. 1948).

το καθήκον αυτό διότι εκ της φύσεώς τους «δεν είναι απλοί τεχνικοί δηλαδή ειδικοί» αλλά «φιλοσοφημένοι στοχαστές, μελετητές της ζωής και του πνεύματος». ⁶⁸ Με στέρεα ακαδημαϊκή κατάρτιση (σπουδές στο Πολυτεχνείο του Μονάχου, 1931-1936), ο ουμανιστής Κωνσταντινίδης θεωρεί το επάγγελμά του περισσότερο ως κοινωνική αποστολή παρά ως απλή τεχνική εφαρμογή. Σκοπός του αρχιτέκτονα επιστήμονα είναι να οργανώνει και να μορφοποιεί τις υλικές ανάγκες τού ανθρώπου (με σεβασμό, πάντα, στο τοπίο), εντέλει να λειτουργεί ως υπηρέτης των αληθινών αναγκών (ηθικών και συναισθηματικών) ⁶⁹ του ανθρώπου, εξ ου και απορρίπτεται ο αρχιτέκτονας-καλλιτέχνης, που νοιάζεται μόνο για «αισθητικά αινίγματα και πλαστικούς γρίφους». ⁷⁰ Η αρχιτεκτονική αναδεικνύεται έτσι σε ζήτημα κοινωνικής ηθικής αφού έχει ως «πρωταρχικό σκοπό [...] την ανάπτυξη και εξύψωση των κοινωνικών, πνευματικών και ψυχικών τάσεων του συνόλου». ⁷¹ Συνεπώς, τα εργαλεία του αρχιτέκτονα δηλαδή η τεχνική του, υπάρχουν για να επιτυγχάνουν τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα με το μικρότερο δυνατό κόστος. Γι' αυτό και, στο βαθμό που τα επιτεύγματα της τεχνολογίας έχουν επιτρέψει την τυποποίηση, ζητάει από τον αρχιτεκτονικό κόσμο την άμεση υλοποίηση του στόχου των «φθηνών και τεχνικά άρτιων σπιτιών». ⁷²

Ταυτοχρόνως, θέτει και σοβαρά ζητήματα πολιτικής ηθικής που έχουν να κάνουν με την αδιαπραγμάτευτη άρνηση του τεχνικού διανοούμενου να υποταχτεί στις αρπαχτικές διαθέσεις των νέων ανερχόμενων στρωμάτων της πόλης. ⁷³ Είναι, ως πούμε, χαρακτηριστική η έκρηξη του Α. Κωνσταντινίδη το 1942 (από τις σελίδες της εφημερίδας *Η Καθημερινή*) ⁷⁴ στην πρόταση του επίσης γερμανοθρεμένου καθηγητή στην Αρχιτεκτονική Σχολή του Ε.Μ.Π. Κώστα Κιτσίκη

68. *Ο.π.*, σ. 74. Πρώτη δημοσίευση: «Η αρχιτεκτονημένη οικοδόμηση», εφημ. *Η Καθημερινή*, 24-26.7.1947.

69. *Ο.π.*, σ. 148. Πρώτη δημοσίευση: «Η μελλοντική εξέλιξη στο επάγγελμα του αρχιτέκτονα είναι, πάνω από όλα, υπόθεση πνευματικής καλλιέργειας», *Detail*, τχ. 5 (1961).

70. *Ο.π.*, σ. 109. Πρώτη δημοσίευση: «Η αρχιτεκτονημένη πρωτοβουλία», *Ο Δημοκρατικός Τύπος*, 10.6.1951.

71. *Ο.π.*, σ. 31· και σ. 118-119: «στην πιο σύγχρονη εποχή, ο αρχιτέκτονας γίνεται και κοινωνιολόγος, γιατί σκύβει πάνω στον άνθρωπο, εξετάζει –σαν γιατρός– τις ανάγκες του».

72. *Ο.π.*, σ. 48-53. Πρώτη δημοσίευση: «Σπίτια φτηνά», εφημ. *Η Βραδινή*, 20.6.1944 και 22.6.1944.

73. «Πάνω από κάθε επαγγελματικό συμφέρον υπάρχει η ηθική ενατένιση της ζωής [...] δεν μπορούμε να βγάλουμε τον εαυτό μας έξω από τις τύχες του λαού μας [...]», *ό.π.*, σ. 28. Πρώτη δημοσίευση «Αρχιτεκτονικά και πολεοδομικά προβλήματα – Περί αρχιτεκτονικής», εφημ. *Η Καθημερινή*, 7.5.1942 και 16.5.1942.

74. *Ο.π.*, σ. 27-32. Πρώτη δημοσίευση: «Αρχιτεκτονικά και πολεοδομικά προβλήματα – Περί αρχιτεκτονικής», εφημ. *Η Καθημερινή*, 7.5.1942 και 16.5.1942.

(1892-1969) να τεθούν οι αρχιτέκτονες στην υπηρεσία της (νέας τάξεως ιδιοκτητών και εργοδοτών) που διαθέτουν τους υλικούς πόρους και την επιθυμία να τους διοχετεύσουν στον κατασκευαστικό κλάδο χωρίς όμως να χρειαστεί να απαντήσουν στο «πόθεν έσχες». Ο Κωνσταντινίδης υπενθυμίζει ότι η τάξη περί της οποίας γίνεται λόγος δεν είναι άλλη από τους γνωστούς «μαυραγορίτες» της Κατοχής, ομάδα απέναντι στην οποία θεωρεί αδιανόγητη κάθε παραχώρηση από το σινάφι του. Αντιθέτως, πιστεύει ότι το καθήκον της «ανοικοδόμησης» οφείλει να το αναλάβει το κράτος («ο κρατικός αρχιτέκτονας»), το οποίο μέσω των τεχνικών του υπηρεσιών («υπηρεσία πρωτομάστορα») θα ενεργοποιήσει τις πιο καλλιεργημένες δυνάμεις των αρχιτεκτόνων εκτελεστών του σχεδίου.⁷⁵ Αφού ενταχθεί στο δυναμικό του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας (Ο.Ε.Κ.) ως προϊστάμενος της Υπηρεσίας Μελετών (1955-1957) ο Κωνσταντινίδης θα αντιληφθεί σχετικά γρήγορα ότι το μεταπολεμικό ελληνικό κράτος δεν ήταν ικανό να φέρει εις πέρας μια τέτοια αποστολή και ο ίδιος θα αναγκαστεί να παραιτηθεί, το 1957, απογοητευμένος από την άλλοτε μικρόνη και άλλοτε αλαζονική στάση της διεύθυνσης της υπηρεσίας απέναντι στις αρχιτεκτονικές του προτάσεις αλλά και από την κερδοσκοπική νοοτροπία των παρενδηγούντων εργολάβων.⁷⁶

Πάντως, όπως προκύπτει από τα προηγούμενα, η ύπαιθρος χώρα θα καταστεί πιο προνομιακός τόπος συνάντησης των τοπικών κοινωνιών με τους διανοούμενους δημιουργώντας περισσότερους θυλάκους που θα εκθρέψουν πρακτικές αυτονομής της κοινωνίας. Θύλακοι που πρέπει να σχετίζονται και με τη φαινομενικά ανέλπιστη δυναμική που απέκτησαν στην ύπαιθρο συλλογικότητες όπως το ΕΑΜ, λίγο μετά, όταν οι ιστορικές συνθήκες αποδείχτηκαν πιο γόνιμες.⁷⁷ Προτού αυτοί οι «ειδικοί» διανοούμενοι υποκύψουν, κυρίως μεταπολεμι-

75. Ο.π., σ. 75-79. Πρώτη δημοσίευση: «Η αρχιτεκτονημένη οικοδόμηση», εφημ. *Η Καθημερινή*, 24-26.7.1947.

76. Ο.π., σ. 122-132. Πρώτη δημοσίευση: «Έτος το θέλουμε εμείς!», *Αρχιτεκτονική*, Έτος Α', αρ. 3 (Μάιος-Ιούνιος 1957). Ο Κωνσταντινίδης θα επανέλθει ως προϊστάμενος της Υπηρεσίας Μελετών του Ε.Ο.Τ. (1958-1967) και ως ειδικός του σύμβουλος (1975-1978).

77. Με αφορμή την επανέκδοση του βιβλίου του Γ. Λαμπρινού, *Μορφές του Εικοσιένα*, που αποτέλεσε κατ' ουσία για τους συγχαιρινούς του ένα «εγχειρίδιο του καλού εαμικού αγωνιστή», ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος υποστηρίζει ότι η μεσοπολεμική γενιά αυτών των διανοουμένων της ατομικής και κοινωνικής χειραφέτησης αποτελεί τομή στην πολιτισμική διαδικασία του ελληνικού 20ού αιώνα, τομή που δεν θα ήταν άστοχο να τη συνδέσουμε με τα κινήματα της Αντίστασης στο βουνό και την πόλη, στη δεκαετία του '40: «Προφανώς έχουμε να κάνουμε με την πολιτιστική έκφραση ενός ολόκληρου κόσμου, ενός κόσμου διανοουμένων του Μεσοπολέμου, που δεν τον ταυτίζω βέβαια με τη λογοτεχνική γενιά του '30, ο οποίος έχει κατακτήσει τα εκφραστικά του εργαλεία και έχει διαμορφώσει τις νοητικές κατασκευές του έτσι που να μπορεί να υπηρετήσει πειστικά τις ιδέες του. Ο κόσμος αυτός των διανοουμένων έχει φθάσει σε ένα σημείο πολιτισμού το οποίο θεωρώ ως ένα σημείο

κά, στις πιέσεις των κάθε λογής εργολάβων και μεσαζόντων ή μετατραπούν οι ίδιοι σε εργολήπτες και πωλητές φυτοφαρμάκων, θα έχουν προλάβει να προσθέσουν ορισμένες καινούργιες αξίες στο «κοινωνικό DNA» των κυριαρχούμενων τάξεων που πολύ σύντομα, μόλις οι συνθήκες το επιτρέψουν, θα άρουν τη σιωπηρή συγκατάθεσή τους στον τρόπο οργάνωσης των υφιστάμενων εξουσιαστικών σχέσεων, και θα μετατραπούν πρόσκαιρα σε υποκείμενα της ιστορίας. Οι υπό εξέταση διανοούμενοι θα παραμείνουν, στην πλειονότητά τους, «ειδικοί» και δεν θα μεταλλαχθούν σε οργανικούς «καθοδηγητές» του προλεταριάτου (με την εξαίρεση ορισμένων προβεβλημένων περιπτώσεων όπως του Ν. Κιτσίκη) ή όποιου άλλου συλλογικού υποκειμένου, όπως το προέβλεπε (και το ευχόταν) ο Α. Γκράμσι στο εισαγωγικό μας παράθεμα, χωρίς όμως αυτό να στερήσει την πολιτική διάσταση του αγώνα τους. Η υπεράσπιση της αυτονομίας του επιστημονικού τους πεδίου δεν είναι, μήπως, από μόνη της σοβαρή πολιτική πράξη;

αιχμής της ελληνικής παιδείας και κοινωνίας του 20ού αιώνα. Ίσως μάλιστα δεν θα ήταν υπερβολικό να σκεφτούμε αυτόν τον κόσμο σαν μια συνολική κοινωνική προϋπόθεση αντίστασης, και εν προκειμένω σαν το υπόβαθρο της εθνικής και κοινωνικής Αντίστασης στο βουνό και την πόλη, στις συνθήκες της ξένης κατοχής», «Τι είναι και τι θέλει το 1821», *Τα Ιστορικά*, τχ. 36 (Ιούν. 2002), σ. 209.

SUMMARY

D. P. Sotiropoulos – D. Panagiotopoulos, *«Specific» intellectuals and the rise of emancipation culture in mid-war Greece: agriculturists, architects and civil engineers in the program of rural and civic modernization*

The mid-war period had been characterized by transformations of great importance regarding the Greek social and economic field. During the first two decades of the 20th century, due to different causes (geopolitical upheavals in the region, inflow of refugees, changes in the political system etc) several aspects of the social structure had been developed in a way that led to a more positive point of view towards new professional groups that had been emerged, mainly technicians such as agriculturists, architects, civil engineers or economists. In Foucault's terms, these scientists and scholars who remain cloistered in their field, are considered to be «specific» intellectuals, in opposition to intellectuals par excellence, that is the universal intellectuals who used to play the role of a universal consciousness and a counterpoise to the service of the State or Capital. Their new «truth», is not outside the systems of power and because of that «truth» is to be understood here as a system of ordered procedures for the production, regulation, distribution, circulation and operation of statements, creating a «regime» of truth. However, as Pierre Bourdieu put it, the authority of the specialist on a certain field (agriculture or architecture, in this case) gives him/her the right to intervene publicly in order to indicate the most appropriate path to the rise of productivity or the refinement of the civic way of life – which ends to be a political intervention.

These particular professional groups proved to be the pioneers in the project of reorganizing and rearranging the structure of country's rural and civic space, a political project, the leading management of which had been held by the Venizelist party and its modernization program. As a whole, it proved to be a liberal and effective project, at least in the beginning. Eventually, this evolution would also be accompanied by the rise of a modern culture of emancipation as far the mid-war Greek society concerned. It remains an interesting issue to search for this new mentality of emancipation in the forthcoming years of massive social mobilization, especially during the resistance and civil war period. It ended up, however, raising struggles against other powerful and competitive elite groups, i.e. lawyers, but the most important was that this tendency to larger autonomy raised fears from the part of the political power and the state apparatus who tried to control and patronize the specific intellectuals.